

CONJUNT CASTRAL DE MUR (c. 966–1200)

HISTÒRIA, ARQUITECTURA I ART

Tutora: Rosa Terés i Tomàs
Departament d'Història de l'Art
Universitat de Barcelona

Jordi Garrober Calaf
DNI: 77789605-V / NIUB: 14766264
Grau: Història de l'Art
Universitat de Barcelona, curs 2013 – 2014

*Als meus pares, Dolors i Miquel,
i a la meva iaia Ramona*

Resum. Aquest treball presenta un estudi monogràfic sobre el conjunt casteller de Mur (Pallars Jussà) a partir d'un exhaustiu estat de la qüestió. Per tal d'assolir els nostres objectius, hem realitzat una revisió acurada de la totalitat de la bibliografia i hem fet un comentari rigorós sobre els aspectes històrics i artístics del monument. Aproximant-nos a l'objecte d'estudi des d'un vessant cronològic, cal dir que hem analitzat totes les èpoques entre la gènesi, que tingué lloc al segle x, fins a la construcció del claustre de la canònica regular, que fou realitzat a començaments del segle XIII. Fent això, hem observat que el castell de Mur, construït pels comtes de Pallars Jussà entre finals del segle x i el 1050, aproximadament, és el millor arquetip de la tipologia de «castell roquer» a Catalunya. Pel que fa a la canònica regular agustiniana, que fou fundada a la segona meitat del segle XI pel fill dels comtes, Pere Ramon, ja esmentats, posseeix una església representativa de l'arquitectura romànica d'ascendència llombarda. Per a finalitzar la *magnum opus*, es realitzà un programa mural complet, amb un contingut religiós i simbòlic, que és observat com un exemple d'alta qualitat en el panorama artístic català. A més a més, podem observar que es realitzà un modest claustre amb capitells esculpits, llurs models tipològics, estilístics i iconogràfics podrien trobar-se en els tallers pirinencs de mitjan segle XII.

Paraules clau: *comtat de Pallars Jussà, castell roquer, canònica regular, arquitectura romànica llombarda, pintura romànica catalana.*

Abstract. This inquiry presents a case study on the Mur Castle (Pallars Jussà) from a comprehensive state of affairs. In order to achieve our objectives, we have done a careful review of all the literature and we have written a rigorous comment about the historical and artistic aspects of the monument. We have approach our subject matter in a chronological way and we have studied all the periods between the genesis, that took place in the tenth century, to the construction of the cloister of the regular canonical, that came about at the beginning of the thirteenth century. In doing so, we have seen that Mur Castle, constructed by the counts of Pallars Jussà from the end of the tenth century to the 1050, approximately, is the best archetype of the “*castell roquer*” style (rock castle style) in Catalonia. Regarding the regular Augustinian canonical, which was established at the second half of the eleventh century by the son of the counts, Pere Ramon, as has been noted, its church is a representative example of Romanesque architecture descending from Lombardy. Subsequently, to finalize the *magnum opus*, a completed mural painting was done, containing a religious and a symbolic meaning, which is regarded as an example of high quality in the Catalan artistic panorama. Furthermore, we can state that was constructed a modest cloister with sculptured capitals which the typological, stylistic and iconographic models can be found in the Pyrenean workshops of mid twelfth century.

Key words: *County of Pallars Jussà, "castell roquer", regular canonical, Romanesque Lombard architecture, Catalan Romanesque painting.*

Índex

Agraïments	7
1. Introducció i justificació del mètode de treball	8
2. Introducció històrica: el comtat de Pallars Jussà	10
2.1. Del domini tolosà a l'autoritat reial catalana i aragonesa (c. 800 – 1191)	10
2.2. Conceptes històrics: repoblació i feudalisme al Pallars	14
3. El conjunt castral de Mur: anàlisi històrica, arquitectònica i artística	17
3.1. El castell de Mur	17
3.1.1. Estat de la qüestió	17
3.1.2. Història del castell: la documentació del segle XI i llinatges propietaris posteriors (segles XII-XX)	20
3.1.3. Situació, terme i propietats del castell	25
3.1.4. Excavacions arqueològiques i restauracions arquitectòniques	27
3.1.5. Descripció i anàlisi del monument	29
3.1.5.1. Tècniques constructives	37
3.1.5.2. Tipologia arquitectònica	39
3.2. Santa Maria de Mur	40
3.2.1. Estat de la qüestió	40
3.2.2. Fundació d'una canònica (segles XI i XII). La història posterior	42
3.2.3. Excavacions arqueològiques i restauracions arquitectòniques	47
3.2.4. Descripció i anàlisi del monument	48
3.2.4.1. L'església	49
3.2.4.2. El claustre	57
3.2.4.3. El programa pictòric mural	63
4. Conclusions	72
5. Bibliografia	76
5.1. Bibliografia i hemerografia	76
5.2. Webgrafia	87
5.3. Material electrònic	87

6. Annexes	88
6.1. Taules, documents i texts	88
Annex A: senyors del castell de Mur	88
Annex B: descripció del castell (1576)	89
Annex C: esglésies dependents de Mur	90
Annex D: pabordes de Santa Maria de Mur	91
6.2. Imatges i gràfics	92

Agraïments

Al llarg d'aquest treball hi ha hagut un seguit de persones que m'han ajudat a realitzar-lo en algun aspecte o altre, i a continuació voldria agrair-los-ho.

D'entrada, voldria agrair al professor Antoni José i Pitarch les lectures que m'ha recomanat i els consells que m'ha donat sobre l'enorme importància d'introduir-se en les fonts històriques en l'idioma original a l'hora d'aproximar-nos i intentar comprendre l'art de qualsevol moment del passat. Així mateix, voldria donar les meves gràcies més sinceres a la professora Rosa Terés i Tomàs, no tan sols per haver-me guiat en aquest treball al llarg de nou mesos, en els quals ha fet un seguiment de cadascuna de les parts, les ha corregides i m'ha donat molts consells a nivell acadèmic, sinó també perquè en les seves classes vaig adonar-me de com m'arribava a captivar l'art medieval.

D'altra banda, també voldria mostrar el meu agraïment envers la Celia Yonamine, per la correcció que ha fet de l'*abstract* del treball i pel fet d'haver-la tingut de companya d'Universitat al llarg de la carrera. I finalment, vull donar les gràcies a la meva família, perquè m'estimen, m'intenten comprendre i confien en mi.

1. Introducció i justificació del mètode de treball

Durant el període en el qual estàvem pensant en l'elecció del tema per al Treball Final de Grau, començarem per establir-nos un seguit de requisits personals. D'entrada, teníem la preferència de treballar quelcom de l'àmbit català, atès que per a realitzar un bon estat de la qüestió, que era el que es demanava, calia ser exhaustiu en la recerca bibliogràfica. Pel que fa al marc cronològic, cal recordar que en el bloc d'art medieval el ventall oscil·lava entre els segles VIII i els inicis del segle XVI, aproximadament. D'aquest reguitzell de segles, estàvem molt interessats en el període altmedieval i l'art que es produí a les acaballes d'aquest, l'art romànic. Per això ens centràrem en els segles XI i XII. D'altra banda, la història ens ha deixat moltes manifestacions artístiques i amb procediments tècnics i materials molt variats, i preferíem treballar, no una obra aïllada, sinó un conjunt que inclogués diferents arts, i si era possible, les tres més característiques de la Història de l'Art, que són l'arquitectura, l'escultura i la pintura. Finalment, volíem evitar de tractar algun dels grans temes de la historiografia artística medieval de Catalunya, com Cuixà, Ripoll o la Seu d'Urgell, donat que en major o menor extensió ja els coneixíem degut a les classes teòriques del grau, i preferíem estudiar un conjunt no tan conegut.

La idea d'estudiar el conjunt castral de Mur (Pallars Jussà) ens vingué arran de l'organització d'una excursió pel Pallars i de la lectura d'un article escrit per la Montserrat Pagès¹ que versava sobre el programa pictòric mural de Santa Maria que fou arrencat a començaments del segle XX. A banda de complir els requisits geogràfics i cronològics, així com incloure l'estudi de l'arquitectura, l'escultura i la pintura, el conjunt de Mur esdevingué, després de la revisió de la bibliografia científica que l'ha analitzat, idoni per a poder-ne escriure un treball que fos un estat de la qüestió. A més a més, Mur presenta unes particularitats pròpies que, si bé no el converteixen en un *unicum*, sí que el desbanquen d'un bon nombre de conjunts monumentals que podem estudiar i per això esdevé molt més atractiu. D'una banda, perquè en parlar de Mur ens estem referint a una realitat històrica dual, protagonitzada pel poder civil —materialitzat en el castell— i pel poder eclesiàstic —materialitzat en l'antiga canònica. D'altra banda, perquè el conjunt de Mur no ha estat tan sols objecte d'estudi de la nostra disciplina, la Història de l'Art, sinó que també l'han treballat estudiosos procedents de la Història i de l'Arqueologia; és per això que la lectura i l'anàlisi que s'han fet del conjunt són complexes i ens enriqueixen enormement.

Tal i com diu la normativa del Treball Final de Grau, l'estudi que hem de fer sobre un tema ha d'ésser un estat de la qüestió, és a dir, la recerca de tot el material

¹ PAGÈS, Montserrat. "Les pintures de Santa Maria de Mur, seu d'una canònica fundada pels comtes de Pallars Jussà". ALCOY, Rosa; BESERAN, Pere (eds.). *El Romànic i el Gòtic desplaçats. Estudi sobre l'exportació i migracions de l'art medieval català*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2007, pàgs. 19-54.

historiogràfic escrit a l'entorn d'aquest tema, i l'exposició i la valoració de les aportacions que els estudiosos han anat fent al llarg de les dècades, tot concloent-lo amb els buits o la problemàtica que puguin donar peu a un nou estudi. A l'hora de realitzar el nostre treball, hem preferit d'enfocar-lo des d'un punt de vista monogràfic, car a diferència de plantejar-lo com un treball historiogràfic —en què l'objecte d'estudi són els texts dels altres historiadors i, en definitiva, l'evolució de la Historiografia sobre un tema—, enfocar el treball com una monografia ens permetrà de conèixer a fons la història i la documentació que es conserva del monument, i analitzar el conjunt mitjançant els mètodes apresos al llarg del grau, sense oblidar, però, tot el que se n'ha escrit i les aportacions que s'hi han anat fent.

L'estructura que hem utilitzat per a vertebrar el conjunt del treball consta de tres eixos fonamentals. D'entrada, pretenem fer una introducció històrica que permeti esbossar la conjuntura política del comtat de Pallars, i concretament, del Pallars Jussà, des del començament de la «Reconquesta» —o Expansió— (c. VIII) fins al segle XII, aproximadament. En aquesta també hi exposarem els aspectes històrics i socials necessaris per tal d'acabar de comprendre el context. A continuació entrarem en l'apartat més llarg i profund, el cos del treball pròpiament dit, el qual es dividirà en dues parts disposades segons l'ordre d'antiguitat de l'objecte a estudiar: de primer estudiarem el castell de Mur, recuperant-ne i comentant les notícies històriques i documentals, definint-ne l'espai i els diferents recintes, les tècniques i els materials constructius, en resum, estudiant-ne l'arquitectura; i a continuació ens centrarem en l'estudi de la col·legiata de Santa Maria, seguint, a trets generals, el mateix esquema —començant per redactar-ne la història a partir dels documents, i seguir amb l'anàlisi de l'arquitectura de l'església, del claustre i les dependències—, amb la principal diferència que hi inclourem dos apartats més dedicats als capitells esculpits del claustre i al programa pictòric mural de l'església (Boston / MNAC). I finalment, s'inclouran les conclusions, tant les relacionades amb el monument estudiat, com les que farien referència a la historiografia.

Per a il·lustrar el cos del text, aquest estudi constarà d'imatges, tant fotografies com gràfics, incloses totes elles al final del treball, als annexes, i sempre n'explicitarem la procedència. Pel que fa a la bibliografia, tant els llibres, com els articles i els capítols, formaran part d'un únic apartat, mentre que l'altre tipus de material posseirà un apartat propi.

2. Introducció històrica: el comtat de Pallars Jussà

En l'actualitat, el castell i l'antiga canònica de Santa Maria de Mur poden ésser observats com si es tractessin d'austers monuments erigits en temps passats, durant l'Edat Mitjana, i posseïdors d'un vessant més o menys estètic segons la mirada del subjecte. No obstant això, entre el segle x —centúria en la qual es construí la torre originària— i les acaballes del xii —època en què el cenobi hauria estat enllestit, segons algun autor—, el conjunt castral actuà d'epicentre d'un districte polític, el terme de Mur, des del qual les dues faccions, la militar i l'eclesiàstica, organitzaven i dominaven el territori. Al seu torn, era un punt defensiu que s'afegia a la xarxa militar que s'estenia al llarg de la frontera entre cristians i musulmans, no tan sols com un enclau defensiu envers les incursions sarraïnes, sinó també per tal d'evitar els atacs dels nobles veïns.

D'aquesta manera, doncs, la introducció següent té l'objectiu d'esbossar aquesta realitat històrica, política i social, el testimoni més directe de la qual és aquest conjunt arquitectònic i material.

2.1. Del domini tolosà a l'autoritat reial catalana i aragonesa (c. 800 – 1191)

Els territoris del Pallars i la Ribagorça caigueren sota la dominació àrab durant el segle viii i quedaren circumscrits dins l'anomenada Frontera Superior d'al-Andalus, fet que comportà als habitants d'aquests indrets pirinencs el respecte envers un pacte de fidelitat, així com el pagament del tribut de capitació i impostos territorials. A l'entorn del 800, i coetàniament a l'ocupació carolíngia de les ciutats de Girona (785) i Barcelona (801), assoliren l'emancipació política degut a la crisi de la frontera islàmica i a la intervenció dels comtes de Tolosa, quedant sota l'autoritat de Berenguer (816-835)².

El domini franc sobre aquests territoris no fou estable, car foren usurpats pel comte d'Urgell, Galindo Asnar, el 833-34, per tornar a pertànyer al casal de Tolosa fruit de l'actuació del comte Frèdol. A la mort d'aquest (852) els territoris quedaren sota el domini de Ramon, germà del finat, qui en tingué la potestat fins que en fou desposseït pel marquès de Gòtia, Unifred, el 863. A l'assassinat del fill d'aquest últim, Bernat, que tingué lloc el 872, el Pallars i la Ribagorça esdevingueren un comtat independent

² D'ABADAL, Ramon. *Dels visigots als catalans* (vol. I). Barcelona: Edicions 62, S.A., 1986 (1969), pàg. 244-253; SALRACH, Josep Maria. *El procés de formació nacional de Catalunya (segles viii-ix)* (vol. II). Barcelona: Edicions 62, 1978, pàgs. 170-172; MARUGAN, Carme Maria; OLIVER, Jaume. "El Pallars medieval". MARUGAN, Carme Maria; RAPALINO, Verònica (coords.). *Història del Pallars dels orígens als nostres dies*. Lleida: Pagès Editors, S.L., 2005, pàgs. 47-48.

—«*comitatu nostro Paliarenses*»— regit per l'autoritat de Ramon I (II) († 920), qui encetà la primera dinastia del Pallars.

Procedent del comtat de Bigorra, Ramon I exercí l'autoritat damunt del Pallars i la Ribagorça fins a la seva mort, moment en què repartí els territoris entre els seus fills, donant peu a dos comtats independents. El de Ribagorça correspongué a Bernat (920-55) i a Miró (920-47), mentre que el comtat del Pallars fou heretat per Isarn (920-48) i Llop (920-47). Finalment, el territori passà sota l'administració de Ramon II (III) (947-95) i Borrell (947-95), fills de Llop, a la mort d'aquest darrer. Havent testat aquests dos nobles, Sunyer I (947-1011) esdevingué la principal autoritat del comtat de Pallars³.

A començaments del segle XI tingué lloc un dels esdeveniments claus per a entendre la història posterior del comtat de Pallars, que fou la divisió interna del territori a la mort de Sunyer I (1011). En aquest any, el Pallars fou dividit en dos comtats menors i independents: el primogènit comtal, Ramon, passà a governar el Pallars Jussà, mentre que el Sobirà anà a càrrec de Guillem. La divisió s'hauria efectuat sota l'objectiu d'administrar amb més facilitat el conjunt dels territoris. A partir d'aquest moment, les relacions que tingueren lloc entre el Pallars Jussà i el Sobirà foren convulses, donat que el repartiment territorial per part de Sunyer I no satisféu en cap cas les expectatives de llurs hereus.

Durant el govern de Ramon III (IV) (1011-47) del Pallars Jussà es consolidaren les fronteres del comtat pel vessant sud de la serralada del Montsec per mitjà de fortificacions i guàrdies, atès que mantingué molts conflictes amb els nobles veïns. En una ocasió, Ramon III s'apoderà d'alguns castells i termes de son germà del Sobirà, fins al punt que hi hagué d'intervenir el bisbe de la Seu d'Urgell. No obstant això, els conflictes entre ambdós comtats continuaren a la mort de Guillem II del Sobirà (c. 1035). Coetàniament, el noble jussà s'apoderà dels dominis del comtat de Ribagorça a partir de l'esponsalici amb la comtessa Maior de Castella, amb qui governà fins el 1023, any en què el matrimoni fou anul·lat. Després del segon casament amb Ermessén, acabà topant amb el comte Ermengol III d'Urgell (1038-65), d'una banda, perquè aquest últim expandí els dominis vers les terres orientals de la Conca de Tremp, igualment cobejades per Ramon III del Pallars Jussà; de l'altra, car l'expansió territorial del comtat d'Urgell en mans del magnat Arnau Mir de Tost⁴ (1072) comportà la impossibilitat d'expansió

³ CUENCA, Luís de. *Historia de la Baronía y Pabordato de Mur y la cronología de los condes de Pallars* ("Amicus Liber", vol. III). Tremp: Garsineu Edicions, 2006 (1906), pàgs. 12-21; D'ABADAL, Ramon. *Dels visigots als...* [1969], pàgs. 253-257; SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç. *El Comtat de Pallars Jussà (1011-1191)* ("Col·lecció d'Estudis sobre el Pallars, vol. XIV"). La Pobla de Segur: Història i Cultura del Pallars, 1989, pàgs. 13-20; MARTÍNEZ TEIXIDÓ, Lydia. "L'organització política dels comtats". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà, el Pallars Jussà* ("Catalunya romànica", vol. XV). Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 24 i 25; MARUGAN, Carme Maria; OLIVER, Jaume. *op. cit.*, pàgs. 48-51.

⁴ En relació a aquesta figura, proposem la lectura del text següent: FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ MONTARDIT, Eduard. *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI* ("El Comtat d'Urgell", vol. IX). Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2010.

del Pallars Jussà pel vessant meridional. D'aquesta manera, s'inicià una guerra entre ambdós comtats que tingué lloc fins el 1074.

Havent finat Ramon III (1047), el Pallars Jussà passà a mans del seu fill, Ramon IV (V) (1047-99), qui governà el territori conjuntament amb el seu germà, Sunyer Ramon I (1048-c. 1101). Donada la impossibilitat d'expandir-se cap al sud, el 1055 Ramon IV es casà amb Valença, filla d'Arnau Mir de Tost, contracte amb el qual es garantí el control de la Conca de Tremp, així com el suport polític i militar del magnat urgellès, qui es comprometé a defensar-li els castells de Llimiana, Mur, Orcau, Basturs, Arenys i Montanya.

D'altra banda, el comte Ramon IV hagué de fer front a les pretensions del comte del Pallars Sobirà, Artau I (1049-81), llur cosí. Davant els continuats actes violents i bèl·lics, s'intentaren pactar un seguit d'acords per tal d'aturar-los des del 1055, uns actes que tenien la finalitat de restablir l'autoritat del comte jussà en les zones sota el control d'Artau, qui hauria de garantir la fidelitat en condició de vassall envers Ramon IV. Ambdós nobles no arribaren a una postura d'acord fins el 1079, quan Artau I cedí diferents castells de la Conca alta de Tremp i de la vall de Boí. Malgrat tot, cap de les negociacions que dugueren a terme restabliren la pau, atès que tingueren lloc successives onades de violència mútua en què el més perjudicat fou el comte jussà, fins al punt que convidà el poder islàmic a liderar ràtzies contra els adversaris sobirans⁵. Aquesta situació es perllongà fins el 1081, quan el títol de comte sobirà fou heretat per Artau II († 1115) i canvià l'orientació de la guerra a favor del comte jussà. Malgrat tot, la situació entre ambdós comtats continuà essent tensa, fins que hagué d'intervenir el bisbe Ot d'Urgell imposant el respecte de la Treva de Déu (1094-95) per tal d'assolir l'estabilitat del conjunt del Pallars. Arran d'aquest fet, es prometeren fidelitat i ajut mutus, i es definiren els territoris respectius. Al comtat jussà li correspongueren: les valls de Boí, Barruera, Senyiu i part de la d'Àssua; els castells d'Adons, Bellera, Casserres, Enrens, Erill, Resguard, Tendrui, Toralla, Suert, Vilba, Sapeira i Castellet —i Ramon IV encomanà a Artau II els castells de Mur i Llimiana—; i les viles de Cardet, Durro, Erill-la-vall i Taüll.

Contemporàniament a tot això exposat, les relacions del comte jussà amb el veí comtat d'Urgell continuaren essent extremament difícils, especialment a la mort d'Arnau Mir de Tost (1072), quan cedí a la seva filla Valença, esposa de Ramon IV, un reguitzell de castells urgellesos (Tost, Selvenyà, Montan, Adraén i Noves) i del sud-oest de la Conca de Tremp (Llordà, Biscarri, Benavent i Toló). Arran d'això, el comte Ermengol IV d'Urgell assaltà en diverses ocasions aquests termes pallaresos. D'altra banda cal exposar que el comte jussà Ramon IV hagué d'enfrontar-se als moviments

⁵ BONNASSIE, Pierre. *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1979-81, pàgs. 74-79.

d'insubordinació i revoltes d'un conjunt de nobles i *bellatores* que no li eren fidels en el seu propi territori, com els magnats d'Orcau.

A partir de la pacificació política del conjunt del Pallars a finals del segle XI, Ramon IV pogué expandir els seus dominis intervenint en les campanyes militars del comte Ermengol IV d'Urgell a la Baixa Ribagorça efectuades vers el 1094. I Pere Ramon I (1099-1112), successor de Ramon IV del Jussà, continuà amb la mateixa política expansionista del seu progenitor cogovernant amb son germà Arnau Ramon, i un cop mort fou succeït per Bernat Ramon I (1112-24), que participà en les aspiracions expansionistes motivades per Ramon Berenguer III, comte de Barcelona (1097-1131). Més endavant, el comtat fou regentat per Arnau Mir (1124-74), qui participà en les empreses bèl·liques de Ramon Berenguer IV (1131-62), i per Ramon V (VI) (1174-77), que en traspasar governà el comtat de Pallars Valençà I (1177-82) i Dolça I (1182-91), fins que els seus dominis passaren a mans del rei d'Aragó, Alfons II *el Cast* (1164-96) el 1191, finalitzant, d'aquesta manera, la jurisdicció feudal del comtat de Pallars Jussà⁶. Així, a partir d'aquest moment, tan sols existí un únic comtat de Pallars.

Sobre la història política posterior del comtat de Pallars, tan sols volem afegir que la comtessa Guillema I (1199-1229), un cop mort el comte, decidí de vendre llur títol al seu segon marit, Roger I de Comenge, vescomte de Coserans, abans de retirar-se a la vida monàstica el 1229, moment en el qual s'inicià la segona dinastia del Pallars, la Casa de Comenge (1236-94)⁷. Després de l'accidentat regnat d'Arnau Roger I (1256-95), que es revoltà amb altres nobles d'Urgell i de Foix contra Pere II *el Gran* (1276-85), rei d'Aragó, i de Ramon Roger I, el comtat romangué en mans de la seva neboda Sibil·la, que juntament amb Làscara, esposa del finat, hagué de fer front a Roger de Comenge de 1295-1304, car cobejava el Pallars.

A partir de l'any 1297, el comtat de Pallars passà a pertànyer a una tercera dinastia, la dels Mataplana (1297-1491), originària del Ripollès —del castell de Mataplana, a Gombrèn—, car Sibil·la es maridà amb Hug de Mataplana († 1328). Els comtes que se succeïren foren: Arnau Roger (1328-43), Ramon Roger II (1343-56), Hug Roger I (1350-66), Arnau Roger III (1366-69), Hug Roger II (1369-1416), Roger Bernat I (1416-24) i Arnau Roger IV (1424-51) i Hug Roger III (1451-1504). Aquest últim comte pallarès, en el marc de la Guerra Civil Catalana (1462-72) i al capdavant del bàndol contra el rei Joan II *el Gran* (1458-79), fou vençut el 1491, fet que comportà l'abolició del comtat de Pallars, i la posterior conversió del territori en marquesat, adjudicat a la casa de Cardona. Amb la derrota d'Hug Roger III finà la dinastia dels Mataplana, que havien regentat el comtat de Pallars de 1297 a 1491⁸.

⁶ SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç. *El Comtat de Pallars Jussà...* (1989), pàgs. 21-61; MARTÍNEZ TEIXIDÓ, Lydia. "El comtat de...". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàgs. 25-32; MARUGAN, Carme Maria; OLIVER, Jaume. *op. cit.* (2005), pàgs. 51-54.

⁷ MARUGAN, Carme Maria; OLIVER, Jaume. *op. cit.*, pàg. 54.

⁸ SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç. *Els Comtes del Casal de Mataplana. Última Dinastia de Pallars (de 1297 al 1491)* ("Col·lecció d'estudis del Pallars", vol. XI). La Pobla de Segur: Història i Cultura del Pallars,

2.2. Conceptes històrics: repoblació i feudalisme al Pallars

Des del moment en què el Pallars i la Ribagorça es desferen del jou islàmic per passar sota l'autoritat dels comtes tolosans, vers el 800, s'inicià un procés de repoblació d'aquests territoris que a l'època devien estar escassament habitats. Els repobladors estaven conformatos bàsicament per *hispani* —població local—, així com per gent del migdia francès —gots i gascons—, i els nobles tolosans els prometeren la seguretat a canvi de prestacions tributàries⁹.

Tan bon punt s'establiren les comunitats, es donà l'organització institucional del territori i, en termes generals, la Catalunya Vella o Marca Hispànica quedà organitzada en comtats —concepte polític i institucional— i *pagi* —concepte territorial. El nucli bàsic de l'estructura administrativa al segle IX, però, foren les *valls*, fixades per les antigues tribus. Aquesta fou una organització primitiva del territori que anà desapareixent a mida que s'imposaren els castells termenats i les parròquies com a unitats vertebradores de l'administració, car l'agrupació a l'entorn d'aquests eixos era una manera de garantir la defensa del territori i la seguretat de la població en plena època de «Reconquesta»¹⁰. Aquest fenomen històric i social, que comportà una realitat material, es coneix amb el nom de procés d'«encastellament» o «castellització»¹¹. De fet, amb posterioritat al 880 l'esment de districtes castrals al Pallars i a la Ribagorça es multiplicà.

Un terme o districte castral (*castrum*¹²) és la unitat territorial dominada per un castell termenat, des del qual un noble dominant exerceix la jurisdicció al llarg del territori en el qual hi ha adscrits viles i masos, fortificacions, torres i cases fortes, i monestirs i parròquies. Malgrat que amb les autoritats carolíngies el bastiment i l'enderrocament de fortaleeses depenien de l'autoritat del comte, aquestes acabaren essent una propietat pública i privada. I fos amb castell o sense, davant de cada districte

1988, pàgs. 19-102; MARUGAN, Carme Maria; OLIVER, Jaume. *op. cit.* (2005), pàgs. 55-56.

⁹ FELIU, Gaspar. *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010, pàgs 30 i 31.

¹⁰ *Ibidem*, pàgs. 73 i 74.

¹¹ RIU, Manuel. “Castells i fortificacions menors: llurs orígens, paper, distribució i formes de possessió”. BARRAL, Xavier (dir.). *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil* (Col·loqui internacional “Hugues Capet, 987-1987. La France de l'an mil”, Barcelona, 2-5 juliol 1987). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1991, pàgs. 248-250; TOUBERT, Pierre. “L'incastellamento. Problèmes de définition et d'actualisation du concept”. RUEDA, Josep Manuel; TURA, Jordi (coord.). *Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental* (Actes del congrés “Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental”, Arbúcies, 5-7 març 2003). Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2004, pàg. 23.

¹² L'estudiós Bernabé Cabañero féu l'observació que, en la documentació catalana del segle X, el terme de *castrum* o *castra* feia referència a l'entitat territorial, mentre que el concepte de *castellum* o *castella*, habitualment interpretat com a sinònim, feia referència a una entitat arquitectònica. CABAÑERO, Bernabé. *Los Castillos catalanes del siglo X: circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, pàgs. 79-82.

castral s'hi situava el vicari o veguer (*vicarii*) amb el seu feu (*fevum*), és a dir, les propietats i els drets necessaris per al sosteniment d'ells i de l'administració. Amb el temps el poder d'aquests funcionaris augmentà, tal com demostra l'aparició de *castlans* per sota d'ells¹³, que són els caps de guarnició de cadascuna de les fortaleses¹⁴. I conjuntament amb l'organització política existia l'organització eclesiàstica del territori, protagonitzada principalment per monestirs (*coenobii*), molts dels quals, en el cas pallarès, foren fundats en el context de reconquesta dels segles IX i X: Sant Vicenç de Gerri (807), Santa Maria de Senterada (814), Sant Esteve de Servàs i Sant Esteve de Perabella (833), Sant Martí de Sas (847), Sant Julià de Sentís (848), Sant Pere del Burgal (859), Sant Joan de Viu (949) o Sant Genís de Bellera (973), per posar alguns exemples. Aquests centres monàstics exercien llur autoritat sota l'ombra del bisbat d'Urgell i convisqueren amb les parròquies (*parochiae*) i les canòniques (*canonicae*), aquestes últimes esteses arran del moviment canonical desenvolupat entre la segona meitat del segle XI i la primera del XII¹⁵.

Paral·lelament a tot el que s'ha exposat, a partir de mitjan segle X als comtats catalans es desenvolupà el fenomen denominat com a procés de feudalització o «mutació feudal», intensificat ràpidament a partir de la primera meitat del segle XI. Les primeres dècades del feudalisme es caracteritzaren pel debilitament del poder comtal i l'empobriment dels petits propietaris a favor dels nobles o *potentes*, i de l'Església¹⁶. A l'entorn de l'any mil molts alous comunals —propietats de veïns—, foren arrabassats pels nobles i es concentraren en mans senyorials a partir de l'herència, les vendes i la violència. La llei gòtica deixà d'ésser vigent i es donà la fallida del sistema judicial públic fruit de les maquinacions, les ordalies i els judicis de Déu generalitzats. Si al segle X els pagesos eren individus plenament lliures, havien de respectar només la potestat del comte i gaudien de judicis públics, a partir de l'any mil foren sotmesos als règims i a les prestacions banals imposades pels senyors, qui tenia a llur disposició els batlles i els cavallers¹⁷.

Aquesta faceta més obscura del règim senyorial fou ben palesa en el comtat del Pallars Jussà arran de la imposició de la Treva de Déu (1094-95) per part del bisbat d'Urgell entre el comtat Jussà i el Sobirà, que comportà la limitació de l'enriquiment que assolí la noblesa local amb tot aquest tipus d'assalts i robatoris. Arran d'això, els *potentes* començaren a espoliar propietats eclesiàstiques, cometre abusos i judicis

¹³ MARTÍNEZ TEIXIDÓ, Lydia. "El marc institucional". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàgs. 36-52; CABANERO, Bernabé. *Los Castillos catalanes...* (1996), pàgs. 57-63; FELIU, Gaspar. *op. cit.* (2010), pàg. 38.

¹⁴ BONNASSIE, Pierre. *op. cit.*, pàg. 38.

¹⁵ MARTÍNEZ TEIXIDÓ, Lydia. "L'organització eclesiàstica". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàgs. 52-55; MARUGAN, Carme Maria; OLIVER, Jaume. *op. cit.* (2005), pàgs. 58-63.

¹⁶ BONNASSIE, Pierre. *op. cit.* (1979-81), pàgs. 22-24; FELIU, Gaspar. *op. cit.* (2010), pàgs. 89 i 90.

¹⁷ BONNASSIE, Pierre. *op. cit.* (1979-81), pàgs. 27-63.

arbitraris als camperols i conreadors de llurs propietats, així com a trencar els pactes de fidelitat establerts envers l'autoritat comtal¹⁸.

La consolidació del feudalisme a la Catalunya Vella tingué lloc a les acaballes del principat de Ramon Berenguer I, dit *el Vell* (1035-76), comte de Barcelona, Osona i Girona, quan derrotà el «Príncep del Penedès», Mir Geribert († 1060), i restaurà la primacia de Barcelona vers el 1060. Arran d'això, la resta de territoris, des del comtat del Pallars fins al del Rosselló, en reconegueren l'autoritat i li reteren homenatge (c. 1070). D'aquesta manera, Catalunya esdevingué un Estat feudal, concebut aquest com un règim jurídic i social basat en el contracte de protecció establert entre un noble, el senyor, i un vassall, obligat a prestar serveis econòmics, militars i laborals. Una estructura social, la del feudalisme, que es fonamentava en l'obtenció de l'excedent agrícola de la pagesia, que era la base econòmica de la societat. L'autoritat del comte de Barcelona i dels tribunals justos es fonamentaren amb l'inici de la promulgació d'un codi jurídic, els *Usatges* (1068)¹⁹.

¹⁸ MARTÍNEZ TEIXIDÓ, Lydia. "El comtat de...". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 30.

¹⁹ BONNAISSE, Pierre. *Catalunya mil anys...* (1979-81), pàgs. 151-223; FELIU, Gaspar. *La llarga nit feudal...* (2010), pàgs. 111-113; FITÉ, Francesc. *Arnau Mir de Tost...* (2010), pàg. 40.

3. El conjunt castral de Mur: anàlisi històrica, arquitectònica i artística

3.1. El castell de Mur

El castell de Mur (Pallars Jussà) es troba a l'extrem occidental d'una carena que es desenvolupa d'est a oest, paral·lela al Montsec d'Ares, en la qual també hi ha emplaçada, al vessant oriental, l'antiga canònica de Santa Maria de Mur (fig. 1). Per tal d'arribar-hi, cal seguir la pista forestal que surt de la carretera del poble la Guàrdia de Noguera. Diversos camins al llarg de la carena permeten igualment assolir-ne el cim.

3.1.1. Estat de la qüestió

El conjunt castral de Mur formà part de l'observació d'antic autors que intentaren deixar per escrit una primera història de la localitat de Tremp²⁰ i fou el punt d'arribada dels membres del Centre Excursionista de Catalunya a finals del segle XIX i començaments de la següent centúria, qui l'esmentaren en les ressenyes que escrivien, si bé mai amb una finalitat històrica ni científica²¹. Hem d'esperar a començaments del segle XX per trobar el primer autor que estudià el castell de Mur amb una voluntat històrica. Es tracta de Luís de Cuenca i de Pessino, que escrigué una primera monografia del castell i de la canònica de Santa Maria de Mur²². L'enfocament que Cuenca donà a llur obra fou bàsicament històric i, a banda d'ésser el primer en recopilar algunes de les notícies documentals que citarem, fou el primer i el darrer en establir una relació dels propietaris de la baronia de Mur a partir del segle XII tot cercant en la documentació de cases nobles barcelonines, com la dels Oliver i Fors.

En tractar-se d'un monument notable de la Catalunya Vella, Josep Puig i Cadafalch estudià el castell monogràficament en el volum segon de l'extensa obra dedicada a l'arquitectura romànica²³. A banda de definir a trets generals en què consistia l'arquitectura militar altmedieval, féu el primer comentari arquitectònic de Mur, el qual fou reprès per Josep Goday en un article²⁴, on posà en relació Mur i Llordà com els exemples més ben conservats i representatius de l'arquitectura civil de l'onzena

²⁰ MIR, Antoni. *Monografía de la fidelísima vila de Tremp y del Cenobio y Castillo de Mur*. Lleida: Impr. José Sol Torrens, 1883, pàgs. 21-27.

²¹ CARRERAS CANDI, Francesc. "Excursió a Isona, Mur y Meià". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any VII, núm. 24, 1897, pàgs. 285-296; ROIG, Joan. "Excursió per la Conca de Tremps i Vall d'Àger". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any XXXI, núm. 319, 1921, pàgs. 187-200.

²² CUENCA, Luís de. *op. cit.*, pàgs. 3-143.

²³ PUIG I CADAFALECH, Josep; *et al.* *L'arquitectura romànica fins a les darreries del segle XI* ("L'arquitectura romànica a Catalunya", vol. II). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1983 (1911).

²⁴ GODAY, Josep. "Los castillos románicos de Mur y Llordà". *Museum*, vol. IV, núms. 11-12, 1914, pàgs. 403-406.

centúria. Paral·lelament, es continuaren organitzant excursions que tenien com a finalitat la divulgació cultural dels centres històrics de les comarques de ponent²⁵.

Uns anys després, Lluís Monreal i Tejada, juntament amb Martí de Riquer, publicaren tres volums²⁶ en què recopilaren la informació històrica de molts dels castells catalans per comtats. En el capítol corresponent al castell de Mur, no tan sols recolliren les referències històriques del conjunt castral, sinó que escrigueren un breu comentari arquitectònic del monument.

L'historiador francès Philippe Araguas dedicà un extens article²⁷ a l'arquitectura castral dels comtats catalans en el marc cronològic del 950 i el 1100. En aquest distingí diferents fases —que ell anomenà «generacions»— sobre la construcció d'aquests edificis militars i afirmà que Mur, juntament amb Llordà, Lluçars i Montanyana, pertanyien al període entre el 1025 i el 1075, aproximadament, justificant-ho a partir de la documentació, l'anàlisi tipològica, els elements arquitectònics, així com les tècniques constructives.

Posteriorment, fou fonamental la tasca duta a terme per Pere Català i Roca, juntament amb els seus col·laboradors, en l'extensa obra dedicada als castells catalans²⁸, on recolliren i comentaren les referències documentals de tots els castells de Catalunya, donant-hi principalment un enfocament historiogràfic. En el volum sisè d'aquest corpus bibliogràfic, el mateix Pere Català dedicà un article al castell de Mur, en què donà a conèixer noves notícies del monument. L'aportació que féu Pere Català fou tan important que no hi ha hagut cap historiador posterior que no s'hi hagi referit en parlar d'aquest o d'algun altre castell de Catalunya.

Núria de Dalmaes i Antoni José i Pitarch reprengueren el castell de Mur en tractar l'arquitectura civil al primer volum de la “Història de l'art català”²⁹. Aquest treball era una síntesi general però molt ben elaborada de l'arquitectura i de les arts catalanes en el període del romànic, en la qual inclogueren un capítol dedicat a l'arquitectura civil i hi comentaren Mur com a exponent a destacar.

²⁵ TORRAS, Cèsar A. “La Conca de Tremp”. *Butlletí Excursionista de Catalunya*, any XXXVI, núm. 371, 1926, pàgs. 142-151.

²⁶ MONREAL, Lluís; RIQUER, Martí de. *Els Castells medievals de Catalunya* (vol. III). Figueres: Falcó, 1955-65.

²⁷ ARAGUAS, Philippe. “Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-1100)”. *Bulletin Monumental*, tom. CXXXVII, p. 3, 1979, pàgs. 205-224. En estudis posteriors, mantingué la mateixa postura. Vegeu: ARAGUAS, Philippe. “Mozarabes et lombards: les châteaux du premier art roman en Aragon et Catalogne”. *Actas del I Congreso de Castellología Ibérica* (“Congreso de Castellología Ibérica”, Aguilar de Campoo, 14-17 setembre 1994). Palència: Diputación Provincial de Palencia. Departamento de Cultura, 1998, pàgs. 15-32.

²⁸ CATALÀ ROCA, Pere. “Castell de Mur”. CATALÀ ROCA, Pere (dir.). *Els Castells Catalans* (vol. VI, tom. 2). Barcelona: Rafael Dalmau, 1979, pàgs. 1303-1318.

²⁹ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *Els inicis i l'art romànic. s. IX-XII* (“Història de l'art català”, vol. I). Barcelona: Edicions 62, S.A., 1983-6, pàgs. 144-150.

En el col·loqui internacional centrat en els monuments francesos del segle XI i dirigit per Xavier Barral³⁰, Eduard Riu Barrera i Josep Maria Defaus, l'historiador i l'arqueòleg que dirigiren una primera excavació en un dels sectors del castell —el sudoriental— el 1986, realitzaren una breu ressenya històrica i arquitectònica de Mur dins del capítol dedicat a Catalunya. I l'any següent, Francesc Fité dedicà un article als castells de Mur i Llordà³¹, edificis que situà en una mateixa conjuntura històrica —la consolidació del territori dels comtats de ponent—, i els relacionà arquitectònicament amb altres fortificacions del mateix territori.

El primer llibre monogràfic dedicat al conjunt castral de Mur el devem a tres autors, Maria Pilar Bochaca, Carles Portet i Ramon Maria Puig, que editaren un breu estudi històric, arquitectònic, artístic i de restauració sobre el castell i el cenobi, recollint bona part de la bibliografia que fins llavors s'havia escrit al respecte³².

Bernabé Cabañero emprà la fortificació de Mur —entre d'altres—, en un article³³, per a demostrar que, si bé en ella trobem els elements arquitectònics i les tècniques constructives característiques de l'influx procedent de la Llombardia que tingué lloc a la Catalunya Vella al segle XI, és un centre castral tradicionalista, car en ell es perpetuaren la planta i les formes arquitectòniques militars de la desena centúria.

El castell de Mur també ha estat objecte d'estudi i comentari en dues extenses obres dels anys noranta. Pere Benito i Monclús, Joan-Albert Adell i Eduard Riu i Barrera en comentaren la història, l'arquitectura i les excavacions, respectivament, en el volum dedicat al Pallars de la *Catalunya romànica*³⁴. I Xavier Barral en recuperà la història i l'arquitectura, tot i que de forma més sintètica, al capítol dedicat a l'arquitectura civil de l'obra *Ars Cataloniae*³⁵.

Finalment, les darreres aportacions sobre el castell de Mur han estat realitzades per Marta Sancho i Planas, la historiadora i arqueòloga que en dirigí les darreres excavacions entre els anys 1997 i el 1999 —el 2000 la campanya continuà, però fou dirigida per Núria Nolasco. Els seus descobriments han estat exposats en diferents

³⁰ RIU BARRERA, Eduard; DEFAUS, Josep Maria. "La Guardia de Noguera (Pallars Jussà). Château de Mur". BARRAL, Xavier (dir.). *Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil* ("Colloque international CNRS, Hugues Capet 987-1987. La France de l'an Mil", Juny-setembre, 1987). París: Picard, 1987, pàgs. 757-759.

³¹ FITÉ, Francesc. "Llordà i Mur, castells de la Marca del Pallars Jussà". *Collegats: anuari del Centre d'Estudis del Pallars*, vol. II, 1988, pàgs. 31-55.

³² BOCHACA, Maria Pilar; PORTET, Carles; PUIG, Ramon Maria. *Mur* ("La Cullereta. Home i societat", vol. IV). Lleida: Pagès Editors, 1991.

³³ CABAÑERO, Bernabé. "La transición del prerrománico al románico en la castellología aragonesa y catalana". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, vol. XXIII, 1992, pàgs. 65-81.

³⁴ ADELL GIBBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà, el Pallars Jussà* ("Catalunya romànica", vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 347-352.

³⁵ BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica i Romànica". BARRAL, Xavier (dir.). *Urbanisme, arquitectura civil i industrial* ("Ars Cataloniae", vol. III). Barcelona: L'Isard, 1997-8, pàgs. 88-116.

memòries³⁶ i publicacions³⁷, i finalment recopilats en una monografia dirigida per la medievalista³⁸. S'excavà tot el recinte interior de l'edifici, però especialment el de la meitat occidental —la zona d'hàbitat—, car era l'única que no havia estat excavada amb anterioritat. Marta Sancho i el seu equip arribaren a definir les diferents fases d'ocupació i d'abandonament, les característiques d'aquestes, així com les estructures de l'espai intern del castell que fins llavors eren pràcticament desconegudes. A més, realitzaren estudis sobre la vida humana en un centre fortificat del segle XI a partir dels materials ceràmics, metàl·lics, ossis, entre d'altres. I en col·laboració amb Eloi Biosca i Teresa Vinyoles, feren una recreació virtual de l'exterior i l'interior del castell a partir de la recerca històrica i arqueològica³⁹.

3.1.2. Història del castell: la documentació del segle XI i llinatges propietaris posteriors (segles XII-XX)

No tenim constància ni històrica ni arqueològica que a l'emplaçament en què actualment es troba el conjunt castral de Mur hi hagués hagut algun tipus d'assentament o fortificació precedents, d'època antiga, visigòtica o durant l'ocupació àrab.

La notícia més antiga que posseïm de Mur ha estat recollida per Marta Sancho i és del gener del 966⁴⁰, any en què dos individus, Baltingà i Guanser vengueren al prevere Requesens, a Bellita i a Sidilane un hort «*in loco que dicitur Sub Murum*»⁴¹. Tres anys després, el 969, l'abat Sala del monestir de Sant Pere de Vilanega acusà

³⁶ SANCHO PLANAS, Marta. "Memòria de l'excavació al Castell de Mur – Campanya de 1999". *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*, 2013, pàgs. 1-113. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/24187> > (consulta: 5 abril 2014); Ídem. "Memòria de la intervenció arqueològica al Castell del Mur, 2002". *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*, 2010, pàgs. 1-146. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/8677> > (consulta: 5 abril 2014); SANCHO PLANAS, Marta; NOLASCO, Núria; RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, Conchi. "Memòria de la Zona campanya d'excavacions arqueològiques: Castell del Mur (desenvolupament de la campanya i estudi dels materials + informació complementària)". *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*, 2010, pàgs. 1-285. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/8439> > (consulta: 5 abril 2014).

³⁷ SANCHO PLANAS, Marta. "Mur i el seu territori a l'edat Mitjana". *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núms. 23-24, 2002, pàgs. 653-661; Ídem. "Mur Castle (Pallars County-Catalonia) and its spatial organization in 10th-12th century". *Medieval Europe Basel 2002. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology*, núm. 2, 2002, pàgs. 256-260; Ídem. "Castell de Mur (Pallars Jussà)". GENERA, Margarida (coord.). *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000* (Lleida, 30 novembre – 2 desembre 2000) (vol. II). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2003, pàgs. 121-133; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà)". *Tribuna d'arqueologia*, núms. 2000-2001, 2004, pàgs. 295-306.

³⁸ SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrica-arqueològica*. Tremp: Garsineu Edicions, 2009.

³⁹ BIOSCA, Eloi; SANCHO PLANAS, Marta; VINYOLÉS, Teresa. *Viure en un castell de la frontera: passeig virtual pels segles XI i XII* (CD-ROM). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000 (consulta: 5 abril 2014). Sobre la memòria d'aquest treball virtual, vegeu: SANCHO PLANAS, Marta. "El castell de Mur virtual". *Digithum: las humanidades en la era digital*, núm. 3, 2001, pàgs. 1-5.

⁴⁰ SANCHO PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 128; Ídem. "Mur i el seu territori a l'edat mitjana". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 66.

⁴¹ D'ABADAL, Ramon. *Els Comtats de Pallars i Ribagorça* ("Catalunya carolíngia", vol. III), doc. 196. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1955, pàg. 386.

davant d'un tribunal presidit pels comtes Ramon, Borrell i Sunyer un individu anomenat Duran pel robatori d'unes vaques que pertanyien al cenobi. Els comtes dictaren sentència obligant Duran a donar, com a compensació, l'església de Sant Fructuós «*in castro Muro*»⁴². Aquesta referència documental ens indica que durant el regnat de Ramon II (III) i Borrell I (947-95) de Pallars, probablement ja existia una realitat arquitectònica en relació al castell de Mur («*castro Muro*») i ens revela que, a la vora d'aquest o formant-ne part, hi hauria hagut una església dedicada a sant Fructuós. Si aquest temple era acabat l'any en què tingué lloc aquest judici, el 969, això ens duria a retardar la seva fundació i construcció uns anys abans, a mitjan segle X o anteriorment. I tenint en compte aquesta cronologia, que és relativa, podem afirmar amb prou seguretat que aquesta església hauria estat preromànica.

La següent referència històrica que tenim de Mur pertany al 7 de gener de 1037⁴³ o 1045⁴⁴, segons l'edició del document, i es tracta d'una carta que el comte Ramon IV (V) de Pallars Jussà demanà escriure i firmar («*ista carta rogavit scribere et testes firmare*») per a deixar constància de la donació que féu al seu gendre Garcia Aissó — Ezo o Eço— i a llur esposa, Ricards, d'un alou que formava part del terme del castell de Mur i que s'anomenava la coromina de Cot («*ut carta donacionis fecissem ad vos iamdictos, ita et facio, de aliquit de meum alode qui est in comitatum Palliarensis sive infra terminos de castro Mur, ad vos iam dictos ipsa condomina de Cot*»⁴⁵). La dada més important que ens aporta aquest document és la situació d'aquesta donació, que permet deduir que el terme castral de Mur ja seria una realitat institucional i territorial —estem parlant d'un alou que es troba físicament sota el terme de Mur— l'any 1037 o bé el 1045. Així, la consolidació de Mur com un castell termenat, és a dir, com un centre administrador i posseïdor de béns i propietats, hauria tingut lloc uns anys abans. Marta Sancho plantejà la hipòtesi que el terme castral de Mur s'hagués consolidat amb posterioritat a l'any 1010, és a dir, entre 1010-38, car en aquest any la Fabregada no formava part del terme de Mur, sinó de l'àmbit del castell d'Orrit⁴⁶.

Pel febrer de l'any següent, el 1038⁴⁷, o bé el 1044⁴⁸, el mateix comte Ramon IV, juntament amb llur segona esposa, Ermessenda, donaren a l'individu Bertran Ató l'alou de la Fabregada, situat igualment sota el terme de Mur («*nostro alaude, qui est in*

⁴² *Ibidem*, doc. 207, pàg. 393.

⁴³ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *Liber Feudorum Maior: cartulario real que se conserva en el archivo de la Corona de Aragón* (vol. I), doc. 58. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, 1945-47, pàgs. 73-74. D'ara endavant utilitzarem l'abreviatura de *LFM* per a referir-nos al títol complet.

⁴⁴ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I* (vol. II) ("Diplomataris Fundació Noguera", vol. XIX), doc. 322. Barcelona: Fundació Noguera; Lleida: Pagès Editors, S.L., 1999, pàgs. 687-688.

⁴⁵ *Ibidem*, pàg. 687.

⁴⁶ SANCHO PLANAS, Marta. "Context geogràfic i històric". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàgs. 53-54.

⁴⁷ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I), doc. 57, pàgs. 72-73.

⁴⁸ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II), doc. 310, pàgs. 670-671.

comitatum Palliarensis sive infra terminos de kastro Mur, que vocant ipsa Fabricata»⁴⁹).

Fins el 1053 no coneixem cap altra notícia documental del castell. El 31 de maig d'aquest any el comte Ramon IV de Pallars Jussà firmà un pacte de renúncia a la potestat dels castells de Llimiana, Mur i Montanyana a favor d'Arnau Mir de Tost a canvi de rebre quinze unces d'or barcelonines (*«Hec est conveniencia et perdonamentum quod facit Reimundo Paliarensis, prolis Reimundi, ad Arnallum Mironi de Tost de castrum Limingana sive de castrum Murum et de castrum de Montangana, ut non requirat ei de eos potestatem*»⁵⁰). Tal i com exposen Francesc Fité i Eduard González en llur monografia dedicada al noble Arnau Mir de Tost, amb la renúncia de la potestat d'aquests tres castells, el magnat urgellès en rebia la possessió legal i efectiva. L'autor atribueix aquesta renúncia a la manca de diners per part del comte jussà degut a la guerra que mantenia amb el comtat de Pallars Sobirà⁵¹. La dada més important que cal recordar d'aquest document és que a partir del 1053 el castell de Mur passà a ésser propietat legal d'Arnau Mir de Tost.

Del 2 de setembre de 1055 coneixem el pacte que féu Ramon IV garantint a Arnau Mir el compliment de la promesa de casament amb la seva filla Valença. El comte jussà donà, com a penyora de la promesa, *«ipsum castrum de Arens et castrum de Montangana, et castrum de Muro et castrum de Limingana, cum omnibus eorum terminis et pertinenciis cunctis*»⁵². Com ja ha afirmat Francesc Fité, és interessant d'esmentar que el comte Ramon estava donant com a garantia uns béns, tals com els castells de Mur i Llimiana, sobre els quals Arnau Mir de Tost ja tenia potestat des del 1053⁵³. Un altra dada que ens sembla important de comentar d'aquest document és la firma d'un dels testimonis: Miró de Mur (*«[Sig]+num Mironis de Muro*»). Aquest és el primer signant després de la firma del comte pallarès, i després vénen les de Bertran Ató de Montanyana, Ramon Miró d'Orcau i Ramon Erimany, entre d'altres. Si aquests són els nobles fidels de Ramon IV, la signatura sembla indicar que el noble resident o vicari del castell de Mur pels volts del 1055, és a dir, a mitjan segle XI, era un individu anomenat Miró. La signatura d'aquest noble consta en altres documents posteriors que ja comentarem. Lluís Monreal i Martí de Riquer plantejaren la mateixa possibilitat⁵⁴.

Del mateix dia 2 de setembre de 1055 coneixem encara dos documents més. D'una banda tenim la dotació esponsalícia que el comte Ramon de Pallars Jussà féu a la seva esposa Valença. Amb aquest document, el comte li donà la dècima part dels seus béns (*«decimam partem mearum rerum*»), incloent propietats (*«alodiis*»), així com béns

⁴⁹ *Ibidem*, pàg. 671.

⁵⁰ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II), doc. 424, pàgs. 807-808.

⁵¹ FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ MONTARDIT, Eduard. *op. cit.*, pàgs. 169-173.

⁵² MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I) (1945-47), doc. 126, pàgs. 127-128; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II) (1999), doc. 457, pàgs. 857-859.

⁵³ FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ MONTARDIT, Eduard. *op. cit.*, pàgs. 178-179.

⁵⁴ MONREAL, Lluís; RIQUER, Martí de. *op. cit.*, pàg. 28.

immobles («*castellis*»)⁵⁵. Aquest tipus de dotació a l'esposa era característic de l'època i no tan sols incloïa els béns físicament, sinó la propietat jurídica i el dret d'explotar-los. A més a més, del mateix dia i any conservem la dotació paterna amb la qual Ramon IV lliurà als sogres, Arnau Mir i Arsenda, el castell i la vila de Llimiana, així com els castells de Mur («*castrum de Muro, similiter cum suis terminis et pertinenciis*»), Orcau i Besturs, a canvi de 12.000 sous equivalents a 240 unces d'or, que corresponien al dot de Valença⁵⁶. Tant en l'un com en l'altre continua apareixent Miró de Mur com a signatari al final del document.

El 26 d'octubre de 1056 el comte Ramon IV donà a llur esposa el castell de Mur («*ipsum castrum de Muro, cum suis terminis et pertinenciis et cum omnibus rebus quae pertinent ad eundem castrum*»), així com la meitat del d'Arenys⁵⁷. El que sorprèn d'aquest document, tal com afirma Francesc Fité, és que es donessin uns béns que, segons documents anteriors, ja eren propietat de Valença⁵⁸. I uns anys després, el 16 de juliol de 1064, Ramon IV i Valença signaren un pacte d'ajudar el parent i noble Arnau Mir en la defensa del castell d'Arenys. Com a garantia, donaren els castells de Montanyana, Llimiana i Mur («*kastrum Murum [...], cum eorum terminis et pertinenciis omnibus*»)⁵⁹. Finalment, cal destacar un document de l'11 d'agost de 1071⁶⁰ o de 1072⁶¹, segons l'edició, que és el testament que féu redactar el magnat urgellès Arnau Mir de Tost. En ell, dictà donacions per a nombrosos centres civils i eclesiàstics, des de monestirs tan importants com Cluny, Cuixà o Ripoll, fins a centres més immediats al seu àmbit, com Àger, Llordà o Tavèrnoles, per citar alguns exemples. Del reguitzell de propietats que esmenta, cal recordar que deixà a la seva filla Valença i al seu nét Arnau els castells de Llordà, Biscarri, Benavent, Toló i Selvanyà, i els que tenia en feu pel comte Ramon IV, a qui esmenta «*seniorem meum*»: els de Llimiana, Arenys i Mur («*castrum de Muro*»). Luís de Cuenca deduí, a partir d'aquesta notícia, que Arnau fou el primer senyor directe i alodial del castell de Mur⁶².

⁵⁵ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II), doc. 458, pàgs. 859-860.

⁵⁶ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I) (1945-47), doc. 125, pàgs. 125-126; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II) (1999), doc. 459, pàgs. 860-862.

⁵⁷ MARCA, Pere de. *Marca Hispanica* ("Apographa historica Cathaloniae. Series historica", vol. I). Barcelona: Editorial Base, 1998 (1688), doc. 244, pàgs 1105-1106; MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (1945-47), doc. 60, pàgs. 75-76; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II) (1999), doc. 477, pàgs. 884-886. Aquesta referència històrica ja és recollida i comentada el 1906 per Luís de Cuenca. Vegeu: CUENCA, Luís de. *op. cit.* [1906], pàg. 35.

⁵⁸ FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ MONTARDIT, Eduard. *op. cit.*, pàg. 185.

⁵⁹ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I) (1945-47), doc. 127, pàgs. 128-129; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. III) (1999), doc. 624, pàgs. 1130-1131.

⁶⁰ FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ MONTARDIT, Eduard. *op. cit.*, pàgs. 259-262. L'estudiós Luís de Cuenca, que també publicà aquesta dada històrica, la llegí com el 1071. Vegeu: CUENCA, Luís de. *op. cit.*, pàg. 35.

⁶¹ CHESÉ, Ramon (ed.). *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198* (vol. I) ("Diplomataris Fundació Noguera", vol. LX), doc. 99. Barcelona: Fundació Noguera. Pagès Editors, SL, 2011, pàgs. 343-351.

⁶² CUENCA, Luís de. *op. cit.*, pàg. 35.

La següent notícia que posseïm de Mur és de cabdal importància. El 12 de juliol de 1075⁶³ o 1076⁶⁴, segons l'editor, el comte Ramon i sa esposa Valença infeudaren el castell, juntament amb els castlans que l'administraven, a Ramon Pere. En aquesta ocasió no s'esmenten ni el terme ni les propietats de Mur; en canvi, és prou interessant de recordar, tal com ens dóna peu aquest text, que Mur estava regit i defensat per una administració encapçalada per castlans («*ipsos castellanos*»), tal com era propi de l'època.

No fou fins vint anys després, el 20 de juliol de 1094, que el comte Ramon IV de Pallars Jussà i Artau II del Sobirà signaren una convenença de pau i fidelitat per tal d'assolir l'estabilitat del conjunt del Pallars. En ella, el primer donà els castells de Castellet i Clarevol, i la vall d'*Eschos*. A més a més, Ramon del Jussà encomanà a Artau els castells de Llimiana i de Mur («*commendat Raimundo comite ad Artallo comite ipso kastro de Limiana et ipso kastro de Mur per sua mane et per suo fevo in tale conveniencia*»)⁶⁵.

Sis anys després d'aquesta pacificació i un any després que el comte Ramon hagués testat (1099), Valença féu redactar el seu testament al febrer de 1100. En ell es féu esment del conjunt castral de Mur, però comentarem amb més deteniment aquest document en relació a la canònica de Santa Maria.

Per estrany que pugui semblar, la documentació en relació al castell de Mur que coneixem dels segles XII i XIII és força escassa. Tal i com afirma Luís de Cuenca, els propietaris posteriors del castell de Mur ja no foren comtes de Pallars, sinó barons⁶⁶. Així, podríem deduir que és probablement per aquest motiu que la documentació en relació a Mur disminueix a partir del segle XII, donat que ja no es tracta del llegat documental produït en el cercle directe del llinatge comtal, sinó del produït en una dinastia de barons.

Els propietaris posteriors que tenim documentats foren: Pere de Mur (1100), Arcard (Acard o Ecard) I (1156, 1171), Bernat (1183, 1192, † 1203), Arcard II (1203, 1220), Arcard III (1257), Arcard IV (1284, 1290), Arcard V (1296, 1300, 1306), Simó (1328, † 1354), Dalmau (1368) i Lluís (1387, † 1408)⁶⁷.

Fruit de la revolta nobiliària i de la presa de Balaguer que tingué lloc el 1280, el rei Pere II d'Aragó, dit *el Gran* (1276-1285), infeudà el castell a Bernat de Toralla. A partir de llavors els senyors de Mur es distingiren per una política col·laboracionista envers els monarques d'Aragó.

⁶³ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I), doc. 61, pàgs. 76-77.

⁶⁴ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. IV), doc. 55, pàg. 215-216.

⁶⁵ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I), doc. 51, pàgs. 66-67.

⁶⁶ CUENCA, Luís de. *op. cit.*, pàg. 36.

⁶⁷ CUENCA, Luís de. *op. cit.* [1906], pàgs. 36-40; FLUVIÀ, Armand de. "Mur". *Gran Enciclopèdia Catalana* (vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, S.A., 1999 (1976), pàgs. 497-498; CATALÀ ROCA, Pere. *op. cit.* (1979), pàgs. 1307-1310; SANCHÓ PLANAS, Marta. "Castell de Mur...". GENERA, Margarida (coord.). *op. cit.* (2003), pàg. 127.

A la mort de Lluís de Mur, baró de Mur, d'Albí i de Cervià, el 1408, el títols i els drets damunt la baronia de Mur recaigueren en el seu fill, Hug Pere de Mur i de Cervelló, que no tingué descendència masculina, sinó tan sols una filla, Brianda. Quan aquesta contragué matrimoni amb Nicolau Carròs d'Arborea, la baronia de Mur passà a pertànyer a aquest nou llinatge. Dels Carròs d'Arborea, el títol passà per enllaç matrimonial als Maça de Liçana —Estefania Carròs es casà amb Pere Maça de Liçana—, senyors de Moixent, qui en tingueren l'autoritat fins el 1576, any en què la baronia fou dividida. La part pertanyent a la família dels Maça de Liçana passà als Cascante, a Beatriu Cascante concretament, qui la donà a Fadrique de Portugal, de qui passà als marquesos Silva d'Orani i finalment als ducs d'Híxar. La resta de l'indivís fou comprada pels Caçador —Isabel Maça es casà amb Pere Caçador— i els Cellers, i més endavant passà a la família dels Oliver i els Fors⁶⁸. Sobre els propietaris de Mur, podeu consultar la taula que hem elaborat als annexes (Annex A).

El darrer fet fonamental a recordar del conjunt castral de Mur és que l'any 1972 el seu municipi fou annexat al municipi de Guàrdia de Noguera⁶⁹.

3.1.3. Situació, terme i propietats de Mur

Com ja hem definit, un terme castral seria una unitat territorial dominada per un castell, dit termenat, des del qual un noble exerceix la jurisdicció al llarg d'un territori on s'inscriuen viles i masos, fortificacions i guàrdies, així com monestirs i parròquies.

Un document que ens permet d'entreveure en què consistia un terme castral seria la dotació que el comte Ramon IV féu a Arnau Mir de Tost i a Arsenda el 2 de setembre de 1055. Anteriorment ja hem comentat què suposà aquesta dotació en relació al castell de Mur. En aquesta ocasió ens interessa de revisar-lo, car, en esmentar els castells que donà, s'hi afegí un breu inventari de béns característic de l'època: «[...] *cum omnibus suis terminis et pertinenciis, tam pronum quam planum et tam eremum quam laboratum, cum omnibus domibus maioribus et minoribus et cum edificiorum instrumentis omnibus, et cum silviis et garricis et arboribus universis, et pratis et pascuariis, simul cum omnibus vineis*»⁷⁰. D'aquest text es desprèn, doncs, que en aquest territori castral hi havia «terres inclinades i planes, algunes d'ermes i altres de cultivables, amb totes les cases majors i les menors, amb tot d'eines, i amb boscos i garrigues, i tot tipus d'arbres, i prats i pastures, juntament amb totes les vinyes». A mitjan segle XI, els termes d'aquest reguitzell de castells, inclòs el de Mur, eren territoris habitats i en els quals s'explotaven els recursos naturals.

⁶⁸ CUENCA, Luís de. *op. cit.* [1906], pàgs. 40-47; PLADEVALL, Antoni. "Baronia de Mur". *Gran Enciclopèdia Catalana...* (vol. XV) [1976], pàg. 498; CATALÀ ROCA, Pere. *op. cit.* (1979), pàgs. 1308-1310; SANCHO PLANAS, Marta. "Castell de Mur...". GENERA, Margarida (coord.). *op. cit.* (2003), pàg. 127.

⁶⁹ FLUVIÀ, Armand de. "Mur". *Gran Enciclopèdia Catalana...* (vol. XV) [1976], pàg. 497; CATALÀ ROCA, Pere. *op. cit.* (1979), pàg. 1311.

⁷⁰ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II) (1999), doc. 459, pàg. 860.

En la dotació esponsalícia que Ramon IV féu a llur esposa Valença, Maria Pilar Bochaca, i posteriorment Marta Sancho, trobaren els límits del terme de Mur a partir de les coordenades aproximades que s'esmenten en aquest document: «*Et habent afrontaciones prefatum castrum de Muro ab oriente in termino de Limingana, de meridie in terminis de Ager, de occiduo iterum in collo de Sarga et inde transit ad terminum de Castello Novo et vadit per terminum de Erolas, de circio etciam coniugit sibi terminum de Talarinn et de Gallinariis*»⁷¹. El districte de Mur quedava circumscrit entre el terme de Talarn i Galliner al nord, el d'Àger en el vessant meridional, el de Llimiana a l'oriental, mentre que el coll de la Sarga a ponent; i cal pensar que aquest territori estava perfectament estructurat a mitjan segle XI⁷².

Com altres termes de l'onzena centúria, el de Mur posseïa una xarxa de castells menors i torres que organitzaven i defensaven el territori. Un dels més importants era el castell de la Guàrdia (fig. 2), erigit a l'extrem més oriental de la mateixa carena on es troba el monument que estudiem. Mur, que té un escàs control visual de la vall del riu Noguera Pallaresa a causa de la situació allunyada en la pròpia carena, rectificà aquest defecte amb el ja esmentat castell de la Guàrdia, que domina el curs fluvial des de la Torre de Puigcercós fins al Pas de Terradets, on actualment es troba l'embassament. El vessant occidental de Mur queda doblement controlat, no tan sols pel castell en si, sinó també per la presència pròxima de la casa forta de Miravet (fig. 3), una casa noble fortificada actualment molt enrunada. Al nord de Mur hi ha la ja citada Torre de Puigcercós, mentre que el sud de Mur trobem els castells d'Estorm, Moror, l'Alzina, el Cuscó, Castellnou i Alçamora, des d'on es visualitza tota la vall de Sant Esteve de la Sarga, al vessant nord de la Serra del Montsec d'Ares (fig. 4)⁷³.

Finalment, hem d'afegir que entre les vies de comunicació, hi havia tres passos naturals que connectarien els vessants nord i sud del Montsec i que tenim documentats històricament. Són el Pas de Terradets, que circula seguint el curs de la Noguera Pallaresa; el Coll d'Ares, que permet travessar la serra i el tenim documentat des del 1044; i l'estret del Mont-rebei, que segueix la Noguera Ribagorçana⁷⁴.

⁷¹ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I) (1945-47), doc. 60, pàgs. 75-76; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *op. cit.* (vol. II) (1999), doc. 477, pàgs. 884-886.

⁷² BOCHACA, Maria Pilar. "Síntesi històrica". BOCHACA, Maria Pilar; PORTET, Carles; PUIG, Ramon Maria. *op. cit.*, pàg. 19; SANCHO PLANAS, Marta. "Mur i el seu territori a l'edat Mitjana". *Acta historica et...* (2002), pàgs. 653-654; SANCHO PLANAS, Marta. "Castell de Mur (Pallars Jussà)..." (2003), pàgs. 127-128; SANCHO PLANAS, Marta. "Mur i el seu territori a l'edat mitjana". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàgs. 65.

⁷³ SANCHO PLANAS, Marta. "Mur i el seu territori a l'edat mitjana". *Acta historica et...* (2002), pàgs. 654-655; Ídem. "Castell de Mur..." (2003), pàgs. 128-129; FERNÁNDEZ DEL MORAL, Isabel. "Organització del sistema defensiu medieval: la frontera del Montsec als volts de l'any 1000". SANCHO PLANAS, Marta (coord.). *Ipsa Fabricata: estudi arqueològic d'un establiment siderúrgic medieval*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, 1997, pàgs. 145-168; SANCHO PLANAS, Marta. "Mur i el seu territori a l'edat mitjana". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 66.

⁷⁴ SANCHO PLANAS, Marta. "Mur i el seu territori a l'edat mitjana". *Acta historica et...* (2002), pàg. 660; Ídem. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 128; Ídem. "Mur i el seu territori a l'edat mitjana". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 73.

3.1.4. Excavacions arqueològiques i restauracions arquitectòniques

Les intervencions en el castell de Mur començaren l'any 1932, quan Josep Castells i Bigorra, membre soci de l'entitat «Amics de l'Art Vell» i veí de Vilamolat de Mur (Castell de Mur), reclamà l'atenció de l'associació sobre l'estat decadent i fins ruïnós del claustre de Santa Maria. Així, el juliol del mateix any Joaquim Vilaseca, arquitecte i membre de la mateixa entitat, visità la col·legiata i el castell per a fer-ne un informe i lliurar-lo a l'entitat.

El 1933, «Amics de l'Art Vell» dugué a terme una restauració arquitectònica dels dos monuments dirigida pel mateix arquitecte Vilaseca, la qual, en el cas del castell, consistí en consolidar l'arc de la porta d'entrada, on s'havia després la clau central, així com construir un estrep de pedra que tenia la funció de tancar una esquadra que s'havia anat obrint al llarg d'un dels costats del recinte —no s'especificà quin. Els materials foren duts per carretera des de Santa Llúcia de Mur, una diminuta localitat al sud de la carena on es troba Mur, i d'aquí fins al cim d'aquesta a peu. Les actuacions globals, comptant les realitzades a la canònica, tingueren un cost total de 3.397,85 pessetes, sufragades per l'entitat, el fons comú de la qual es nodria a través de les donacions dels socis voluntaris⁷⁵.

L'actuació arquitectònica a Mur tingué lloc sense una excavació prèvia, és a dir, hauria estat d'urgència. De fet, la primera intervenció arqueològica a Mur no tingué lloc fins el 1977, quan José-Ignacio Rodríguez i Juan-Ramon González dirigiren l'excavació d'un únic sector, que consistí en tres trams d'un mur ciclopi que envolta tot el conjunt castral de Mur i del qual derivaria el topònim. Consistien en tres grans panys construïts amb blocs de pedra calcària, grans i irregulars, extrets de la mateixa carena. A partir d'una cata en un dels trams, desenterraren restes ceràmiques (ceràmica tosca grisa i grisa fina), que dataren al segle x. Havent fet l'excavació, conclogueren que es tractava d'un mur defensiu —no d'aterrament dels nivells, com es plantejà en un començament— i el dataren amb dificultats cap el segle x, basant-se en la ceràmica trobada i en el document del 969 en el qual s'esmentava una església dedicada a sant Frutuós «*in castro Muro*»⁷⁶.

Una dècada després, el 1986, es dugué a terme una altra intervenció arqueològica al castell, dirigida per Eduard Riu Barrera i Josep Maria Defaus. En aquesta, s'excavà el sector sud-oriental del recinte, en el qual es descobriren els fonaments d'una estructura arquitectònica interna que, pels traus on anaven encastats els

⁷⁵ MARTINELL, Cèsar. *Amics de l'Art Vell: els sis primers anys, 1929-1935: memòria de l'obra realitzada per l'entitat des de la seva fundació fins avui*. Barcelona: Pere Bas i Vich, 1935, pàgs. 39-115.

⁷⁶ RODRÍGUEZ DUQUE, José Ignacio; GONZÁLEZ PÉREZ, Juan Ramon. "La muralla ciclòpea de Mur (La Guardia de Noguera, Lérida)". *XV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa: Secretaria Nacional de los Congresos de Arqueología Nacionales, 1977, pàgs. 1229-1234; Ídem. "La muralla ciclòpea de Mur", *Ilerda*, núm. 38, 1977, pàgs. 15-24.

caps de les bigues, havia de tenir dos pisos. S'excavà la cisterna del pati d'armes del castell, al vessant nord, i es descobrí el mur transversal de l'habitació; i es netejaren els primers nivells d'enderroc de la zona d'habitatge, l'occidental. Aquesta intervenció facilità la restitució de l'estructura interna i el coneixement que el conjunt havia tingut tres moments d'ocupació, el darrer dels quals fou al segle xv. Immediatament després, es realitzà una restauració de l'edifici per part del Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya, segons els projectes dels arquitectes R. M. Puig, P. Robert i C. Sáez⁷⁷.

Les últimes campanyes d'excavació al castell de Mur tingueren lloc entre els anys 1997 i el 2000, i foren dirigides per Marta Sancho, a excepció de la de l'any 2000, que recaigué en Núria Nolasco. Foren plantejades com un camp de treball amb estudiants no professionals procedents de la Universitat de Barcelona, la Universitat Oberta de Catalunya i la de Bordeus, i tingueren el suport del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, la Secretaria General de Joventut, l'Institut d'Estudis Ilerdencs, la CIRIT, l'Ajuntament de Castell de Mur, la parròquia de Santa Maria de Mur, l'ERAM (Equip de Recerques Arqueològiques del Montsec) i el GRAMP (Grup de Recerca d'Arqueologia Medieval i Postmedieval) de la Universitat de Barcelona. Les excavacions d'aquestes campanyes estigueren dedicades a tot el recinte interior de l'edifici, però especialment en la meitat occidental —la zona de l'habitatge—, atès que eren les úniques que no havien estat excavades amb profunditat. Amb elles, es pogueren definir les diferents fases d'ocupació i d'abandonament, les característiques d'aquestes, així com les estructures de l'espai intern del castell que fins llavors tan sols havien estat suggerides pels historiadors⁷⁸.

Finalment, després de les campanyes es dugué a terme una tercera restauració arquitectònica de Mur, que novament anà a càrrec de l'arquitecte Ramon Maria Puig. En aquesta restauració es restituïren diferents elements —com la coberta de la bestorre—, sempre que fos possible, amb una formalització reversible, i es dotà el conjunt d'un recorregut museològic per a ésser visitat i copsar-ne els espais i les característiques plàstiques amb facilitat⁷⁹.

⁷⁷ RIU BARRERA, Eduard; DEFAUS, Josep Maria. "La Guardia de Noguera (Pallars Jussà). Château de..." (1987), pàgs. 757-759; ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1993), pàgs. 350-352

⁷⁸ GÓMEZ, Xavier. "Intervencions arqueològiques a Lleida durant l'any 1998". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 9, 1999, pàg. 358; Ídem. "Intervencions arqueològiques a Lleida durant l'any 1999". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 10, 2000, pàg. 389; MARTÍN, Lúcia. "Intervencions arqueològiques a Lleida durant l'any 2000". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núms. 11-12, 2001, pàg. 406; TARTERA, Enric. "Intervencions arqueològiques a Lleida durant els anys 2001 i 2002". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 13, 2003, pàgs. 382-389; SANCHO PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàgs. 121-122; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàgs. 295-296. Pel que fa a les memòries de les campanyes arqueològiques dels anys 90, vegeu la nota 36.

⁷⁹ SANCHO PLANAS, Marta; PUIG, Ramon Maria. "Actuació al castell de Mur". CAMPRUBÍ, Malitó (coord.). *Cicle de conferències del patrimoni arqueològic i arquitectònic a les terres de Lleida*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2009, pàgs. 39-47.

3.1.5. Descripció i anàlisi del monument

L'element més antic del castell de Mur —més endavant parlarem dels problemes cronològics— és la torre, que podem anomenar torre «mestra» o «de l'homenatge», i que es troba a l'àmbit nord-oriental del recinte murallat.

La torre mestra de Mur (fig. 5) consisteix en una estructura tectònica de forma cilíndrica o de planta circular, de 8 metres de diàmetre i amb un desenvolupament vertical de fins a 16 metres. Posseeix dues obertures, una de les quals és la porta d'accés, situada al costat meridional i a 8 metres sobre el nivell del sòl. Probablement, aquest fet es devia a una funcionalitat defensiva, donat que en cas d'atac, es podria retirar l'escala que conduiria cap a l'interior de la torre, que actuaria d'últim refugi de la guarnició⁸⁰. És un element de defensa passiva que trobaríem en altres torres dels comtats catalans, com la de Fantova (Baixa Ribagorça, c. 1050). La segona obertura es troba a la part superior del vessant oriental de la torre i la seva funcionalitat ha estat més controvertida: segons Joan-Albert Adell es tractaria d'una segona porta que comunicaria el camí de ronda amb l'interior de la torre⁸¹; mentrestant, Marta Sancho ho ha interpretat com una finestra que il·luminaria l'interior d'una fornícula que funcionaria com a capella o oratori privat, hipòtesi que quedaria justificada per la decoració de cintes entre els carreus i l'encarament oriental d'aquest element sacre⁸². Fossin dues o una, el que sí que és cert és que qualsevol accés estaria comunicat físicament amb el pas de ronda de la muralla o amb una altra construcció annexa mitjançant estructures pètries o lígnies.

L'espai interior de la torre de Mur s'ordena en cinc⁸³ nivells, tal com demostra la presència de cinc lleixes (fig. 6) —d'entre 5 i 10 cm d'amplada cadascuna d'elles— al llarg de l'interior, les qual presenten traus just a sota, on anirien encastrats els caps de les bigues. Els pisos haurien estat, segons Marta Sancho, lignis, tal com demostra el fet que no s'hagi conservat cap arrencament de volta⁸⁴. Dos del nombre total de nivells quedarien per sota de la porta d'accés, mentre que els altres tres estarien a la mateixa alçada i per sobre.

⁸⁰ BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica...", pàg. 91.

⁸¹ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...*, pàg. 350.

⁸² SANCHO PLANAS, Marta. "Mur Castle (Pallars County-Catalonia) and its spatial..." (2002), pàg. 258; Ídem. "Castell de Mur..." (2003), pàgs. 130-31; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 298; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 77.

⁸³ Algun autor de la bibliografia antiga afirmava que eren quatre. Vegeu: MONREAL, Lluís; RIQUER, Martí de. *op. cit.*, pàg. 33.

⁸⁴ SANCHO PLANAS, Marta; *et al.* "Les pedres parlen: la vida quotidiana a partir de la reconstrucció virtual d'un castell de frontera als segles XI i XII". PÉREZ SAMPER, M. dels Àngels (coord.). *La vida quotidiana a través dels segles* ("Pòrtic. Els Julisols", vol. VI). Barcelona: Pòrtic, 2002, pàg. 64; SANCHO PLANAS, Marta. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 298; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 77.

Les lleixes de cadascun dels pisos permeten de constatar un altre aspecte important de l'arquitectura d'aquesta torre, i és que el mur tectònic de l'edificació esdevé més prim a cada nivell, de manera que si en la base el mur era de 3 metres de gruixària, al darrer nivell és força més prim —al voltant d'uns 50 centímetres menys. Aquesta era una tècnica que els mestres d'obres medievals havien assolit des de molt aviat, degut a la lògica i la funcionalitat que presentava: el buidament gradual dels pisos superiors d'una estructura vertical era un mètode per a garantir-ne l'estabilitat. Campanars i torres preromàniques havien fet prevaldre aquesta solució, tal com podem veure en el campanar de Sant Climent de Coll de Nargó (Alt Urgell, segle x); i durant els segles XI i XII es continuà emprant en els campanars de tipus llombard, com en el de Sant Miquel de Cuixà (Conflent, c. 1030). Al seu torn, un paral·lel pròxim, cronològicament i geogràfic, que podem proposar per a aquest aspecte de la torre mestra de Mur seria la del castell de Falç (Baixa Ribagorça, c. 1000)⁸⁵ (fig. 7), de 15 metres d'alçada i 7,5 de diàmetre, que posseeix tres replans d'engruiximent del mur.

Actualment, la torre presenta un acabat amb terrassa i murs llisos, fruit de la restauració més recent. Històricament, la torre hauria estat coronada, segons els autors, igualment amb una terrassa i amb merlets, enlloc d'un coronament amb teulada, que seria la segona variant possible⁸⁶. Nosaltres estem d'acord amb la primera hipòtesi i, reforçant-la, creiem que una terrassa hauria estat l'acabat més idoni en una torre que no posseeix gairebé cap obertura —finestres o espitlleres—, però que havia de tenir, per l'alçada que presenta, una utilitat de vigia.

La majoria d'autors que han analitzat l'arquitectura del castell estan d'acord en afirmar que la torre —o la part inferior d'aquesta— i el recinte es construïren en fases diferents. Hi ha dos aspectes que ens permeten intuir que la torre és, sinó molt, sí lleugerament anterior a la resta de les construccions. D'una banda, la torre està deslligada constructivament del pany de muralla sudoriental al qual s'adossa⁸⁷, és a dir, les dues estructures arquitectòniques no estan travades amb carreus o lloses perpendiculars per tal d'assolir una major consistència estructural, sinó que simplement estan adossades (fig. 8). Altrament, la tècnica constructiva de la part inferior de la torre és diferent de la de la part superior o la de la resta del recinte, car està realitzada amb blocs de pedra grans i poc escairats (fig. 9), mentre que la part superior i el recinte foren erigits amb carreus de pedra de mida més aviat petita, escairats i disposats en filades irregulars.

⁸⁵ Sobre el castell de Falç, vegeu: BOLÓS, Jordi; BOIX, Jordi; BUSQUETA, Joan-Josep. "Castell de Falç". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *La Ribagorça* ("Catalunya romànica", vol. XVI). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, pàgs. 486-488.

⁸⁶ MONREAL, Lluís; RIQUER, Martí de. *op. cit.* (1984), pàg. 33; SANCHO PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 130; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 298; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 77.

⁸⁷ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...*, pàg. 350.

A l'hora d'interpretar aquests aspectes i de situar-los en una línia cronològica, el parer dels historiadors ha anat variant. Els primers autors en parlar-ne ja exposaren les diferències constructives en el carreuat, i fins i tot definiren la torre com un element «primitiu», però no s'atreviren a proposar una cronologia⁸⁸. Bernabé Cabañero afirmà que la torre hauria estat començada per mestres formats en les tècniques de la tradició local, coneguda com a preromànica, potser cap el 1030, i hauria estat acabada en una segona campanya per picapedrers formats en la tradició llombarda⁸⁹. Altres han defensat aquesta posició, però sense afinar tant la cronologia, afirmant tan sols que la base de la torre pertanyeria al segle x⁹⁰. Finalment, Marta Sancho, en estudiar l'evolució de les estructures internes a partir del registre arqueològic, partí de la premissa que la torre fou començada a la segona meitat del segle x, i que al cap de no massa temps, a mitjan segle xi, època en què l'edifici estava sota la propietat d'Arnau Mir de Tost, ja s'haurien construït la totalitat de la construcció i el mur perimetral del recinte⁹¹.

Quant a la funcionalitat que hauria tingut la torre mestra de Mur, és evident que, hagués estat un element aïllat —el segle x— o pertanyent a un recinte fortificat —a partir del segle xi—, la funció primigènica i inherent que hauria tingut hauria estat la de punt de guaita, un lloc per a divisar el moviment humà des de la distància en un territori que, a l'entorn de l'any 1000, no tan sols era fronterer, sinó d'una gran inestabilitat política entre els mateixos nobles cristians.

Altrament, la torre de Mur hauria estat igualment un emplaçament de defensa passiva. Joan-Albert Adell diferencià les torres-refugi, caracteritzades per ésser sòlides i hermètiques, de les torres-residencials, discernibles de les anteriors per posseir elements de confort per a la vida d'un grup reduït d'individus, com finestres, latrines o capelles, que seria el cas de les torres dels castells de Lluçars (Baixa Ribagorça, c. 1050) i Viacamp (Baixa Ribagorça, c. 1060)⁹². La torre de Mur pertanyeria al primer grup, atès que es tracta d'un element fortificat i sense elements que la fessin apta com a residència. Les torres-refugi de planta circular —també anomenades *guàrdies* o *manresanes*— haurien estat practicades i assolides en terres catalanes entre el 950 i l'any 1000⁹³, potser

⁸⁸ ARAGUAS, Philippe. "Les châteaux des marches de Catalogne..." (1979), pàg. 217; RIU BARRERA, Eduard; DEFAUS, Josep Maria. "La Guardia de Noguera (Pallars Jussà). Château de..." (1987), pàg. 758; FITÉ, Francesc. "Llordà i Mur, castells de la Marca..." (1988), pàg. 43.

⁸⁹ CABAÑERO, Bernabé. "La transición del prerrománico al románico...", pàgs. 65-81.

⁹⁰ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1993), pàg. 350; BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica...". BARRAL, Xavier (dir.). *op. cit.* (1997-8), pàg. 99.

⁹¹ SANCHO PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 132; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 299; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 80.

⁹² ADELL GISBERT, Joan-Albert. "Els castells altmedievals: espais de residència i defensa". *Lauro, revista del Museu de Granollers*, núm. 19, 2000, pàgs. 11-13.

⁹³ GALTIER, Fernando. "Les châteaux lombards de l'Aragon, a l'aube de la castellologie romane occidentale. La tour ronde". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 18, 1987, pàgs. 175-185.

partint de fortificacions islàmiques⁹⁴, i presentaven diferents avantatges: no era necessari tant de material com en una torre de planta quadrada; amb ella, era més fàcil de visualitzar el territori, puix que s'evitaven els punts morts que formen els angles rectes; i resistien millor els impactes de possibles projectils⁹⁵. Aquesta tècnica romangué a Catalunya i fou perfeccionada estructuralment i tècnica a partir de la segona meitat del segle XI⁹⁶.

Envoltant i protegint la torre mestra, hi ha el recinte perimetral de Mur, que consisteix en una estructura pètria amb planta de triangle rectangle (fig. 10), amb els angles arrodonits, i en què el vèrtex més agut estaria orientat vers el nord-oest. Aquest recinte té 31 metres de llargada i 11 d'amplada, mentre que la muralla oscil·la entre els 14 i els 18 metres d'alçada⁹⁷. Aquesta planta està formada a partir d'un reguitzell de murs: el de la façana nord-est és recte, el sud-est és lleugerament corbat, mentre que el de la façana sud-oest presenta una forma general corbada definida a partir d'un conjunt de panys rectes units per arestes, de manera que va girant fins a assolir el vèrtex nordoccidental. El mur orientat a l'església de Santa Maria és el més curt, però també el més alt, fet que s'ha interpretat com un recurs addicional per a protegir la torre⁹⁸. En un inici s'havia afirmat que la forma d'aquesta planta, que aporta la singularitat al castell de Mur —se l'ha definit com un vaixell des del segle XVI—, derivava de l'emplaçament on fou erigit, una base rocosa que sobresurt del sòl, és a dir, que la topografia de l'emplaçament i l'aprofitament dels elements naturals per a un objectiu defensiu havien condicionat l'esquema de la planta, que s'adaptava a la forma triangular de la roca⁹⁹. En contra d'aquesta hipòtesi, Marta Sancho ha afirmat la possibilitat que, tenint en compte que aquest sòcol rocós presenta traces d'haver estat emprat com a pedrera per assolir el material per al castell, és possible que la planta de l'edifici fos premeditada i s'hagués

⁹⁴ Francesc Fité plantejà la hipòtesi que les fortificacions militars catalanes de l'entorn de l'any 1000 fossin construïdes amb influències islàmiques i, en concret, que els orígens de la tipologia d'aquestes torres de planta circular fossin sarraïns. FITÉ, Francesc. "Les torres de guaita de la Catalunya de ponent. Alguns exemples de l'àrea del Montsec". *Setmana d'Arqueologia Medieval: resums de les conferències*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1986, pàgs. 25-34; Ídem. "Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. X-XI). Una hipòtesi sobre el seu origen". YARZA, Joaquín; ESPAÑOL, Francesca (eds.). *Actes del Vè Congrés Espanyol d'Història de l'Art* (vol. I) ("Vº Congreso Nacional de Historia del Arte", Barcelona, 29 octubre – 3 novembre 1984). Barcelona: Marzo 80, 1986, pàgs. 159-170.

⁹⁵ BOUARD, Michel de. *Manual de arqueología medieval: de la prospección a la historia*. Barcelona: Editorial Base, Editorial Teide, 1977 (1975), pàg. 138.

⁹⁶ BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica...", pàg. 92.

⁹⁷ MONREAL, Lluís; RIQUER, Martí de. *op. cit.*, pàg. 32.

⁹⁸ MONREAL, Lluís; RIQUER, Martí de. *op. cit.* (1984), pàg. 32; ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1993), pàg. 350; BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica i Romànica..." (1997-8), pàg. 99; SANCHE PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 130; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 298; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHE PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 76.

⁹⁹ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...*, pàg. 349.

tallat la roca d'acord amb aquesta voluntat i aprofitant-ne el material sobrer¹⁰⁰. Coronant el mur perimetral es podien observar, abans de la restauració més recent, els vestigis ondulants de merlets, formats per pedres sense lligar.

L'única porta d'accés que posseeix aquest recinte fou projectada a la façana sud-oest de la muralla. Es tracta d'una porta estreta i menuda, i tancada amb un arc de mig punt realitzat a partir de carreus tallats com a dovelles, i amb una cinta de lloses planes pel vessant exterior. La clau de volta d'aquest arc pertany a la restauració dels anys 30 del segle XX, puig que l'original s'havia després¹⁰¹, probablement perquè no foren tallades com a perfectes dovelles. Aquesta porta exterior es troba a l'interior d'una altra oberta en el vessant intern del mur, més ampla i alta, i en l'arc de la qual es poden esbossar traces de l'encofrat (fig. 17)¹⁰², restes del morter que s'hauria utilitzat per a fer més sòlida l'estructura. Des de l'exterior, la porta es troba a força alçada, atès que el sòcol rocallós de la base de l'edifici la separa del sòl. Per tal d'assolir-la, actualment hi ha unes escales metàl·liques amb barana que hi condueixen; no obstant això, a l'època en què fou concebuda hi hauria hagut un camí en desnivell que anava resseguint el perímetre.

A banda de la porta, en el recinte de Mur trobem altres obertures, molt escasses, i sempre vinculades a estructures internes sobre les quals parlarem. A la façana sud-est trobem dues espitlleres, així com cinc petits desguassos; a la nord-est trobem una espitllera al centre i dos desguassos a cada extrem; finalment, al mur més curt hi ha una única finestra espitllurada. Totes les obertures presenten un únic esplandit pel vessant intern, amb una innegable finalitat defensiva.

Pel que fa a la cronologia, al llarg de les dècades la historiografia ha anat afirmant que, d'acord amb la tècnica constructiva, i tenint en compte la unitat conceptual i compositiva del projecte, gairebé la totalitat del recinte hauria estat erigit al segle XI¹⁰³. D'acord amb el registre arqueològic, i partint de la base que la torre pertany a la segona meitat del segle X, Marta Sancho afirmà que amb no gaire temps de diferència respecte a la construcció de la torre, però ja al segle XI, s'hauria erigit el recinte, encara que potser no en tota la seva alçada, tal com demostren les diferències en

¹⁰⁰ SANCHO PLANAS, Marta. "Mur Castle (Pallars County-Catalonia) and its spatial..." (2002), pàg. 259; Ídem. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 132; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 299; Ídem. "Agua, rocas y metales: arqueología y explotación de recursos minerales en la edad media". *Acta historica et archaeologica medievale*, núm. 29, 2008, pàgs. 526-527; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 76.

¹⁰¹ MARTINELL, Cèsar. *op. cit.*, pàg. 39.

¹⁰² SANCHO PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàg. 75.

¹⁰³ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *Els inicis i l'art romànic...* (1983-6), pàg. 146; ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1993), pàg. 350.

el parament mural. I a mitjan segle XI, el recinte ja hauria tingut l'alçada del pas de ronda¹⁰⁴.

En entrar a l'interior per l'únic accés, l'espectador es troba en el pati d'armes del castell, que a començaments del segle XI —segons els estrats arqueològics— hauria estat pavimentat i s'haurien salvat els desnivells i les esquerdes naturals a partir de terra, sorra i grava¹⁰⁵.

A l'esquerra del pati d'armes, és a dir, al vessant nordoccidental del recinte, trobem les estructures pètries que romanen de l'habitació o *domicilium* (fig. 11) del castell. El primer tram de mur, força enrunat, correspon a la façana de la zona d'hàbitat, que coneixem a partir d'una descripció que hem conservat del 1576 (Annex B). D'aquesta descripció en podem extreure que hi havia dues finestres obertes al pati al primer pis i una porta a la planta baixa. Es tractaria d'una habitació de planta triangular amb l'extrem arrodonit. Aquest vessant del castell es podria dividir en tres àmbits perfectament definits. La planta baixa es diferencia de la segona, car els murs tenen, a l'alçada del sostre, un reguitzell de traus on anirien encastrats el caps de les bigues de fusta que conformarien la planta del primer pis. Segons el registre arqueològic, cap a mitjan segle XI, aquest pis hauria estat dividit en tres estances (fig. 12) a partir de tres murs perpendiculars en direcció est-oest, conformant unes estances d'uns 5 metres d'amplada i cobertes amb bigues. L'estança de l'extrem occidental hauria contingut tres graners, fets de tàpia i llosetes verticals, ampliat amb quatre més al segle XII¹⁰⁶. Arran d'un incendi, identificat en el mur nordoriental i datat a cavall dels segles XI i XII, s'hauria reformat la compartimentació de tota la planta baixa (fig. 13), arrasant el mur transversal central per tal d'aixecar quatre pilars —dels quals tan sols romanen els fonaments— en direcció longitudinal, possiblement coronats amb arcs que haurien sostingut l'embigat del primer pis. El primer enderroc d'aquestes estructures ha estat datat a cavall dels segles XIII i XIV, de manera que en aquest període l'edifici hauria estat abandonat¹⁰⁷. A banda del magatzem situat al fons de la planta baixa de la sala, és molt probable que a l'entrada hi hagué hagut la cuina, en relació amb la cisterna¹⁰⁸.

¹⁰⁴ SANCHÓ PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHÓ PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàgs. 80-84.

¹⁰⁵ SANCHÓ PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 132; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 300; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHÓ PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 82.

¹⁰⁶ SANCHÓ PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHÓ PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàgs. 83-87. Sobre els graners, vegeu l'article escrit per la mateixa autora: Ídem. "Emmagatzematge i transformació d'aliments". SANCHÓ PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàgs. 191-198.

¹⁰⁷ SANCHÓ PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHÓ PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàgs. 84-87.

¹⁰⁸ SANCHÓ, Marta; *et al.* "Les pedres parlen..." (2002), pàgs. 66-70; VINYOLES, Teresa. "Castell és com qui diu casa alta". *La vie de la petite noblesse médiévale en Catalogne*. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, vol. XXXVI, 2005, pàgs. 28-29.

Damunt del pis exposat es desenvolupa la planta noble, de la qual no n'ha romàs res més que els murs de tancament exteriors, que tot i així, han aportat moltes dades als historiadors a l'hora d'interpretar-los. Consistia en una estança —o conjunt d'estances— més alta que la resta de pisos. Al mur sudoriental s'hi poden observar tres desguassos (fig. 14), interpretats per Marta Sancho com sortides per a la neteja del pis, així com dues fornícules amb lloses planes al centre i desguassos a peu pla, que haurien actuat de rentamans o aigumans; a l'extrem, una de les espitlleres dóna a l'exterior. Al mur nordoccidental tan sols hi ha un element, una fornícula construïda a l'extrem de la sala amb un desguàs a la part inferior, en un inici interpretat com un escopidor per abocar-hi líquids, emprat com a element defensiu¹⁰⁹, i actualment interpretat com la latrina de la cambra noble¹¹⁰. Així, doncs, tenint en compte els elements d'higiene i de confort, les finestres i el gran arc, aquest primer pis es caracteritzaria per un cert aire de luxe, per la qual cosa ha estat interpretat com la sala o planta noble del castell amb una innegable funció d'habitatge¹¹¹. A aquests aspectes, cal afegir l'amplitud de l'estructura i la compartimentació espacial, dues característiques que refermarien aquesta interpretació de la zona com a sala¹¹². Es tractaria d'un espai polivalent —per a reunions, banquets, danses, entre d'altres—, amb la cambra comtal o alcova a l'extrem semicircular, amb una latrina pròpia, i separada de la resta amb una cortina penjant del gran arc¹¹³.

Tipològicament, l'estança noble de Mur troba el paral·lel més pròxim en el veí castell de Llordà (c. 1030), que tot ell és un palau fortificat. Malgrat tot, aquest model arquitectònic s'originà al segle X, en època preromànica, com es pot veure en el castell de Montbui (Anoia, c. 990)¹¹⁴.

A la punta nord-oest del recinte es bastí un gran arc de mig punt realitzat a partir de dovelles, damunt del qual s'erigí la torre de planta triangular (fig. 15), que podem anomenar bestorre per tractar-se de mitja torre i ésser un complement de la mestra. Tal com diu Marta Sancho, l'arc que sustenta part de la bestorre arrenca i està travat en el mur perimetral, la qual cosa indica que hauria estat plantejada des d'un bon començament¹¹⁵. Consta de dos pisos, un d'inferior amb una porta a la façana oriental, que comunicaria amb el sostre o terrassa de la sala, i/o amb el pas de ronda; i el superior, realitzat amb un terra de fusta damunt d'embigat, i amb sis obertures amb arcs

¹⁰⁹ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...*, pàg. 350.

¹¹⁰ SANCHO PLANAS, Marta. "Mur Castle (Pallars County-Catalonia) and its spatial..." (2002), pàg. 258; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 79.

¹¹¹ SANCHO PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàg. 80.

¹¹² CABAÑERO, Bernabé. "La transición del prerrománico al románico en la castellología...", pàg. 70.

¹¹³ SANCHO, Marta; *et al.* "Les pedres parlen...", pàgs. 70-74.

¹¹⁴ CABAÑERO, Bernabé. "La transición del prerrománico al románico en la castellología...", pàgs. 69-70.

¹¹⁵ SANCHO PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàg. 84.

de mig punt i amb un únic esplandit. Pel que fa a aquesta estança, s'ha afirmat que hauria pogut funcionar com a galeria oberta al vent per a la conservació i assecatge de determinats productes, com la sal, els pernills o els fruits secs¹¹⁶. A més a més d'aquesta utilitat, podem afegir que, tenint en compte l'hermetisme arquitectònic de la resta de l'edifici i que aquest element hauria estat cobert amb una teulada a dues aigües —així ho demostra el mur sud-est amb acabat triangular—, és probable que aquesta estança hagués funcionat de punt des d'on controlar el territori des d'un vessant, el nord-oest, en què la torre mestra queda força allunyada. Quant a la cronologia, és l'element arquitectònic més recent —així ho indica llur situació—, ens ha romàs ben conservat, i s'ha afirmat que probablement fou realitzada al segle XII¹¹⁷, o potser abans, a la segona meitat de l'XI¹¹⁸. Si l'analitzem des del punt de vista de la tipologia arquitectònica, les bestorres, concebudes com una extensió vertical d'un tram de muralla arrodonida, les trobaríem en altres castells catalans anteriors, com Castelló Sobirà / Sant Gervasi de Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà, c. 1030/70)¹¹⁹ o el mateix castell de la Guàrdia (Pallars Jussà, d. 1012)¹²⁰.

A l'extrem sudoriental del recinte hi havia una altra edificació, avui en dia tan sols suggerida pels vestigis arqueològics. Els traus alineats en el mur meridional demostren que hauria consistit en una estructura de dues plantes amb una coberta arran del pas de ronda¹²¹. Partint de la descripció del 1576 recollida per Luís de Cuenca, el mur que tancaria aquesta zona era tan alt com el de la sala¹²². Per trobar-se separat del *domicilium*, s'ha interpretat com l'àrea de serveis o caserna, amb graners i cavallerisses¹²³.

Al mur nord-est, encaixada entre aquest i la torre mestra, es conserva en molt bon estat el que havia estat la cisterna (fig. 16)¹²⁴, de planta pentagonal i irregular, i amb

¹¹⁶ SANCHÓ, Marta; *et al.* "Les pedres parlen..." (2002), pàgs. 69-70; SANCHÓ PLANAS, Marta; PUIG, Ramon Maria. *op. cit.* (2009), pàg. 43.

¹¹⁷ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàg. 146.

¹¹⁸ SANCHÓ PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHÓ PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 84.

¹¹⁹ CABAÑERO, Bernabé. "La transición del prerrománico al románico en la castellología..." (1992), pàg. 80; ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1993), pàg. 350.

¹²⁰ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1993), pàg. 350; BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica..." (1997-8), pàg. 99.

¹²¹ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...*, pàg. 350.

¹²² «Hay en el medio una pared de piedra y cal, alta al igual que las murallas, con dos ventanas y un portal. Hay otra pared junto á la torre del homenaje, de la misma altura, con una ventana». CUENCA, Luís de. *op. cit.*, pàgs. 6-7.

¹²³ SANCHÓ, Marta; *et al.* "Les pedres parlen...", pàg. 63.

¹²⁴ Sobre el circuit de les aigües en un castell com el que estudiem, vegeu: SANCHÓ PLANAS, Marta. "El circuit de l'aigua al castell de Mur". SANCHÓ PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàgs. 183-190; Ídem. "Ús i aprofitament de l'aigua en l'àmbit domèstic i industrial a través de les fonts arqueològiques: quatre exemples d'època medieval i moderna". *Estudis d'història agrària*, núm. 24, 2012, pàgs. 329-346.

els murs interiors arrebossats. Estava coberta amb una volta de quart de canó i des d'ella es podia assolir el pas de ronda d'aquell sector del mur a partir de plataformes o escales lígnies. Damunt d'ella s'observa una altra fornícula amb desguàs, que es tractaria de la segona latrina, aquesta utilitzada per la guarnició i el servei —tal com indica llur situació. Fou construïda damunt de la roca mare i les dues fases que presenten les parets —la part inferior presenta un carreuat molt més irregular que la superior— han estat datades al segle XI¹²⁵.

Just al davant de la cisterna, es conserva una altra estructura a nivell de fonaments, de planta de quart de cercle, interpretat com un forn, malgrat que no s'hi trobaren restes de cendra o carbons¹²⁶.

Durant tot el segle XIV el castell hauria estat abandonat i no és fins un estrat datat a mitjan segle XV que es tornen a trobar evidències d'ocupació¹²⁷ per part d'una família noble en la conjuntura històrica de la pugna entre el comte pallarès i altres poders, com els barons de Gerri i els Foix Bellera, i la Guerra Civil Catalana (1462-72). En aquest moment s'haurien dut a terme reformes menors a moltes de les estructures internes, com afegits parietals per a compartimentar de nou la planta baixa de l'antic *domicilium* (fig. 12)¹²⁸. Entre la segona meitat del segle XV i començaments del XVI, el castell fou novament ocupat per la família i la guarnició de Gaspar Gilabert, veí de Cervera, per ordres de l'infant Enric, lloctinent general, el 1490 perquè el tingués en nom dels monarques. A començaments de la centúria del 1500 l'edifici hauria estat abandonat definitivament, seguint-lo un procés d'enrunament sens fre¹²⁹.

3.1.5.1. Tècniques constructives

Quant a la tècnica constructiva, aquesta consistí en bastir les cares exterior i interior del recinte tot deixant un espai buit central, que posteriorment hauria estat reomplert amb morter de calç i sorra, i fragments de pedra, la qual cosa permeté realitzar murs d'entre 1,5 (recinte) i 3 metres (base de la torre). L'estructura del castell sembla respondre a un projecte ideat en la seva globalitat des del començament, probablement a la primera

¹²⁵ SANCHE PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 131; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 298; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHE PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 81.

¹²⁶ SANCHE, Marta; *et al.* "Les pedres parlen..." (2002), pàg. 67; SANCHE PLANAS, Marta. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 305; SANCHE PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHE PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 89.

¹²⁷ RIU BARRERA, Eduard; DEFAUS, Josep Maria. "La Guardia de Noguera (Pallars Jussà). Château de...", pàg. 758.

¹²⁸ SANCHE PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHE PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàgs. 87-89.

¹²⁹ SANCHE PLANAS, Marta. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàgs. 301-302; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHE PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàgs. 96-98.

meitat del segle XI, però s'hauria anat realitzant en diferents fases o campanyes constructives, atès que els tancaments parietals dels interiors no estan travats amb el mur fortificat¹³⁰. A aquest argument, cal afegir que el parament mural no és absolutament regular, sinó que, a partir de les mides i els acabats dels carreus es podrien distingir fins a tres franges horitzontals: una part inferior conformada per grans blocs de pedra simplement escairats; una segona franja, que correspondria a la porta, realitzada amb carreus més petits, horitzontals i més ben tallats; i una darrera, la superior i última, feta amb grans blocs escairats, alternats amb petit carreuat¹³¹. En tot cas, en el castell de Mur podem apreciar una tècnica constructiva de molta qualitat, en què els carreus emprats estaven molt ben tallats —si els comparem, per posar un exemple, amb la canònica immediata, en què el parament és més irregular encara— i el projecte arquitectònic, definit des d'un començament.

Hom té la impressió, en observar el mur meridional del recinte, que presenta una forma corbada, si bé realitzada a partir de trams rectes units per arestes, que aquest fou traçat a partir de l'ús d'estaques clavades en el sòl i unides amb un fil, una tècnica medieval a partir de la qual es podria dibuixar aquesta forma curvilínia¹³². Un aspecte a tenir en compte, i que reforçaria aquesta hipòtesi, seria el fet que els mestres d'obres medievals solien bastir els edificis a partir de la suma de volums geomètrics simples, com les naus basilicals de les esglésies.

Totes les obertures, la porta, les finestres i la part interior de les espitlleres, foren cobertes amb arcs de mig punt típicament romànics realitzats a partir de carreus tallats amb forma de dovelles aproximades, sota dels quals encara es conserven restes de l'encofrat (fig. 17)¹³³, que hauria servit per a reforçar l'estabilitat de les lloses un cop retirades les cimbres. L'arc de la porta fou resseguit amb una filada de llosetes planes en el seu exterior, característiques del romànic llombard del segle XI, i amb voluntat decorativa¹³⁴; aquest element és visible en altres obertures de l'època, com per exemple en la porta de la torre de Fantova¹³⁵. Cal remarcar que la cara exterior de les espitlleres fou coberta amb lloses planes, probablement per raons pràctiques —cobrir un espai tan estret amb un arc resultaria més complicat que amb una llinda.

¹³⁰ SANCHO PLANAS, Marta. "Castell de Mur..." (2003), pàg. 132; Ídem. "Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur..." (2004), pàg. 299; Ídem. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...* (2009), pàg. 80.

¹³¹ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...*, pàg. 350.

¹³² BOÜARD, Michel de. *op. cit.*, pàg. 65.

¹³³ SANCHO PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàg. 80.

¹³⁴ ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1993), pàg. 350; BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica i Romànica..." (1997-8), pàg. 99.

¹³⁵ Sobre aquesta construcció, vegeu: GALTIER, Fernando. "Les châteaux lombards de l'Aragon..." (1987), pàgs. 185-198.

3.1.5.2. Tipologia arquitectònica

El castell de Mur, que consisteix en una torre que centralitza un recinte de planta irregular (triangular i curvilínia), a l'interior del qual hi ha altres dependències (la sala, la cisterna i l'àrea de serveis), i que està construït amb carreus de pedra lligats amb morter de calç, és l'exemple més significatiu i ben conservat del tipus de castell que es va desenvolupar en els comtats catalans al segle XI: el «castell roquer» o «roca», anomenat així per ésser bastit damunt d'una base rocosa que li atorga major protecció, i que es caracteritza per posseir les característiques que hem esmentat en relació a Mur¹³⁶. Aquest model arquitectònic, també anomenat «castell amb torre», derivat de les moltes variants constructives de la castelloologia del segle X i que sintetitza els diferents models castellers del segle XI, minvà a partir del 1070, puix que la roca derivà a les torrasses a partir del segle XII, edificis en què el nucli casteller passà a ésser una gran torre fortificada (o *donjon*, en francès), com per exemple el castell de Lluçars. I al segle XIII proliferaren els castells amb pati central, com el de Montgrí (Baix Empordà, c. 1300)¹³⁷.

Francesc Fité posà en relació el castell de Mur amb un altre castell feudal pròxim, geogràficament i cronològica, el de Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà, c. 1030/70) (fig. 18), amb qui compartiria el fet de posseir una torre de planta circular datada al segle X, envoltada per un recinte emmurallat de planta triangular «adaptat» — ja hem comentat que Marta Sancho ha posat en dubte que fossin els recintes els elements que s'adaptessin al lloc, sinó al contrari, per bé que caldria veure cada cas per separat— a les característiques del terreny i construït amb posterioritat¹³⁸.

Podeu consultar diferents reconstruccions del castell de Mur, tant gràfiques (fig. 19), com virtuals en les referències que aportem¹³⁹.

¹³⁶ El model de castell roquer del segle XI ja fou definit per Puig i Cadafalch. Vegeu: PUIG I CADAFALECH, Josep; *et al.* *L'arquitectura romànica fins a les darreries del...* [1911], pàgs. 441-449.

¹³⁷ RIU RIU, Manuel. *L'Arqueologia medieval a Catalunya*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera, 1989, pàg. 94; BOLÓS, Jordi. "Els castells medievals a Catalunya". *L'arquitectura militar medieval. Jornades d'Història i Arqueologia del Maresme* (Actes de les "Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme", Mataró, 13-30 octubre 1999). Mataró: Grup d'Història del Casal, 2000, pàgs. 16-18; Ídem. "Els castells a l'edat mitjana". *L'Erol: revista cultural del Berguedà*, núm. 96, 2008, pàgs. 14-17.

¹³⁸ FITÉ, Francesc. "Llordà i Mur, castells de la Marca...", pàgs. 41-43.

¹³⁹ BIOSCA, Eloi; SANCHE PLANAS, Marta; VINYOLÉS, Teresa. *op. cit.* (2000) (consulta: 5 abril 2014). Sobre aquest treball, vegeu les publicacions següents: SANCHE PLANAS, Marta; *et al.* "Didàctica de la Història i Noves Tecnologies. Passeig virtual per un castell medieval". Rodríguez Illera, José Luis; *et al.* (coords.). *Actas de las Terceras Jornadas Multimedia Educativo* ("III Jornadas Multimedia Educativo", Barcelona, 25-26 juny 2001). Barcelona: Universitat de Barcelona, Institut de Ciències de l'Educació, 2001, pàgs. 96-100; Ídem. "La realidad virtual en la educación y en la docencia: un paseo por el mundo feudal". *EduTec 2001, Congreso Internacional de Tecnología, Educación y Desarrollo Sostenible*. Murcia, 2001. Disponible a: < <http://gte2.uib.es/edutec/sites/default/files/congresos/edutec01/edutec/comunic/tse47.html> > (consulta: 10 maig 2014); Ídem. "Las TIC como herramienta de investigación y de docencia. El ejemplo del CD sobre el castillo de Mur". BELTRAN, Julia; FERNÁNDEZ DEL MORAL, Isabel (coords.). *II Congreso Internacional sobre museización de yacimientos arqueológicos. Nuevos conceptos y estrategias de gestión y divulgación* ("II Congreso Internacional de Musealización de yacimientos arqueológicos: nuevos conceptos y estrategias de gestión y divulgación", Barcelona, 7-9 octubre 2002).

3.2. Santa Maria de Mur

3.2.1. Estat de la qüestió

Com en el cas del castell, el cenobi de Mur fou la meta d'arribada d'excursionistes a la recerca del patrimoni i la cultura de Catalunya, així com el tema dels primers estudis històrics¹⁴⁰.

No fou fins a començaments del segle xx que sorgí el primer erudit en realitzar un estudi històric sobre l'església de Santa Maria de Mur, el ja esmentat Luís de Cuenca i de Pessino, qui redactà un treball¹⁴¹ basant-se en la documentació existent, i centrant-se d'entrada en fets generals per passar a exposar la vida i les obres dels pabordes regulars i seculars de Mur. El 1911, Joaquim Miret publicà la transcripció literal de l'acta de consagració de l'església, juntament amb una fotografia i un comentari al respecte¹⁴². I el mateix any Josep Puig i Cadafalch¹⁴³, juntament amb els seus col·laboradors, reprengué l'església de Mur i la classificà en un grup d'esglésies segons la planta i l'estructura, és a dir, la tipologia, que l'autor definí de «basíliques menys importants» si es comparaven amb els grans monestirs benedictins, com Cuixà o Ripoll. L'arquitecte i historiador de l'art féu una breu descripció arquitectònica de Santa Maria de Mur i afirmà que la nau que hi mancava es devia a que no s'havia construït, o bé a l'enderrocament.

Cap a mitjan segle xx, Walter M. Whitehill i Jordi Gumí realitzaren una breu síntesi de l'art romànic a Catalunya¹⁴⁴ i, com Puig i Cadafalch, agruparen l'església de Mur dins d'un grup tipològic. A continuació, en feren un comentari històric i arquitectònic prou complet, i foren els primers en afirmar que havia posseït tres naus rematades amb absis semicirculars i l'ala nord havia estat enderrocada amb posterioritat. I més tard Prim Bertran dedicà un breu article històric¹⁴⁵ a la relació entre la comunitat de canonges de Mur i el pontífex Gregori IX (1227-41), en què comentà i interpretà dues butlles mitjançant les quals el papa es volia assegurar de la ruptura de Mur amb l'abadia de Bellpuig de les Avellanes.

Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002, pàgs. 296-300; Ídem. "Reconstruyendo el pasado. Enseñar con tecnologías de realidad virtual". *Iber: didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*, vol. XXXI, 2002, pàgs. 103-111; SANCHO PLANAS, Marta. "Les TIC en la recerca, la interpretació i el procés d'aprenentatge de l'arqueologia". *Treballs d'Arqueologia*, núm. 12, 2006, pàgs. 101-109.

¹⁴⁰ VILLANUEVA, Jaime. *Viage literario á las iglesias de España: Viage á Urgel y á Gerona* (tom. XII). València: Imprenta de la Real Academia de Historia, 1850, pàgs 71-75; MIR, Antoni. *op. cit.* (1883), pàgs. 21-27; ROIG, Joan. *op. cit.* (1921), pàgs. 187-200.

¹⁴¹ CUENCA, Luis de. *op. cit.*, pàgs. 3-143.

¹⁴² MIRET, Joaquim. "La fundació del monastir de Mur". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VI, núm. 43, 1911-1912, pàgs. 112-123.

¹⁴³ PUIG I CADAFALECH, Josep; *et al. op. cit.* (vol. II), pàgs. 183-203.

¹⁴⁴ WHITEHILL, Walter M.; GUMÍ, Jordi. *L'art romànic a Catalunya: segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1973 (1941), pàgs. 35-37.

¹⁴⁵ BERTRAN, Prim. "Gregori IX i la canònica de Santa Maria de Mur". *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XLVI, 1973, pàgs. 37-41.

En l'obra general que Núria de Dalmases i Antoni José i Pitarch realitzaren sobre l'art i l'arquitectura medievals¹⁴⁶, treballaren la renovació arquitectònica fruit del moviment canonical consolidat als comtats catalans entre finals del segle XI i començaments del XII. I Joan-Albert Adell, juntament amb altres autors, redactà el primer treball profund sobre la col·legiata de Mur en el corresponent volum de la *Catalunya romànica*¹⁴⁷. Com la resta d'estudis monogràfics d'aquesta obra, s'exposaren la història, l'arquitectura i les arts de la canònica.

Entre el 1999 i el 2000, l'entitat «Amics de l'Art Romànic», filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), dedicà els actes d'aquells anys a les canòniques romàniques de Catalunya. En aquest marc, Teresa Vinyoles publicà un treball històric sobre la col·legiata de Mur¹⁴⁸, que provindria d'una capella castellera situada a la torre mestra i que hauria estat una comunitat canonical estretament vinculada al poder comtal des de l'origen. I en el mateix marc, Joan-Albert Adell redactà un estudi sobre l'arquitectura de les canòniques agustinianes catalanes¹⁴⁹ —arribà a la conclusió que no existeix una arquitectura específicament canonical a la Catalunya altmedieval— i afegí Santa Maria de Mur com un exemple paradigmàtic de canònica adaptada al model de monestir benedictí. Manuel Riu arribà a la mateixa conclusió en plantejar un estudi sobre les canòniques de la diòcesi d'Urgell¹⁵⁰.

Eduardo Corredera escrigué una monografia històrica recent de Santa Maria de Mur¹⁵¹. Es tracta d'una obra important, puix que aportà una relació de documents traduïts, destacant els fets històrics principals de la canònica des de l'origen fins a l'actualitat. La tasca àrdua que emprengué ha donat com a resultat un llibre de consulta necessària en cas d'estudiar qualsevol fet sobre la història del monument.

Algunes de les darreres aportacions sobre Santa Maria de Mur han estat realitzades per Núria Nolasco, qui dirigí les excavacions arqueològiques de tot el subsòl de l'església. Els descobriments que hi feren, entre els quals destaca el suposat cadàver del comte Ramon IV de Pallars Jussà, i les hipòtesis que es plantejaren sobre l'evolució

¹⁴⁶ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàgs. 73-79.

¹⁴⁷ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàgs. 352-364.

¹⁴⁸ VINYOLES, Teresa. "La canònica a l'ombra del castell: Santa Maria de Mur". *Lambard: estudis d'art medieval*, vol. XI, 1999, pàgs. 129-143.

¹⁴⁹ ADELL GISBERT, Joan-Albert. "L'arquitectura romànica a les canòniques agustinianes". *Lambard: estudis d'art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàgs. 15-19.

¹⁵⁰ RIU RIU, Manuel. "Les canòniques agustinianes del bisbat d'Urgell". *Lambard: estudis d'art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàgs. 103-115.

¹⁵¹ CORREDERA, Eduardo. *Santa Maria de Mur: cronologia* ("Estudis (Garsineu Edicions)", vol. XV). Tremp: Garsineu Edicions, 2003.

estructural de l'església, foren publicats en diversos estudis¹⁵², i posteriorment recollits en una monografia sobre l'arquitectura de la basílica¹⁵³.

I finalment, Francesc Fité confeccionà un breu estudi sobre la promoció eclesiàstica per part del magnat Arnau Mir de Tost¹⁵⁴, on féu un breu comentari de la fundació de la pabòrdia de Mur.

3.2.2. Fundació d'una canònica (segles XI i XII). La història posterior

La primera referència documental que tenim de l'església de Santa Maria de Mur (fig. 20) és el testament que féu redactar el castlà d'Estorm, anomenat Maier, el 1065, on realitzà diverses deixes testamentàries «*ad opus Sancta Maria Muro*»¹⁵⁵, dada que ens indica que pels volts del 1065 la basílica estava en construcció. En el mateix text es diu que: «*ipsos presbiteros qui ordinante succundum canonem et mandamento ecclesiam romana cantaverint et tenerint ecclesiam predictam Sancta Maria de Muro*». Segons Núria Nolasco i llurs col·laboradors, aquest text demostraria la intenció, per part dels comtes Ramon IV i Valença, d'establir una canònica a Mur, seguint el model d'Arnau Mir de Tost i Arsenda amb Sant Sadurní de Llordà¹⁵⁶.

Quatre anys més tard, l'església de Mur fou consagrada, tal com ens indica l'acta, datada el 12¹⁵⁷ de gener de 1069¹⁵⁸, dedicació que fou oficialitzada per Guillem

¹⁵² NOLASCO, Núria. "L'església de l'antiga canònica i col·legiata de Santa Maria de Mur. Mètodes d'anàlisi per a una proposta integral d'evolució històrico-arqueològica a partir de les restes arqueològiques i de les fonts documentals (Castell de Mur, Pallars Jussà)". GENERA, Margarida (coord.). *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000* (Lleida, 30 novembre – 2 desembre 2000) (vol. II). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2003, pàgs. 159-178; Ídem. "L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església romànica de Santa Maria de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà). Proposta de documentació arqueològica integral". *Tribuna d'arqueologia*, núms. 2000-2001, 2004, pàgs. 307-330.

¹⁵³ NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *Castell de Mur: estudi de paraments i lectura estructural de l'església de Santa Maria de Mur* ("Col·lecció Cimbóri", vol. II). Lleida: Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2010.

¹⁵⁴ FITÉ, Francesc. "Arnau Mir de Tost i el culte a les relíquies. Un exponent pirinenc en la promoció dels santuaris". *Urgellia*, vol. XVI, 2006-2007, pàgs. 511-550.

¹⁵⁵ MARTÍ, Josep. *Recopilación y resumen de los instrumentos y papeles que se hallan reconditos en el archivo de la iglesia colegiata de Mur, ordenados por Joseph Marti canónigo regular del Real monasterio de Santa Maria de Bellpuig de las Avellanas, en 1794, a solicitud y bajo los auspicios del muy ilustre Sr. D. Ramón Goser y Casellas*. Biblioteca de Catalunya: Manuscrit núm. 150, perg. 1, reg. 1913. D'ara endavant, citat com: «*Papeles de Mur*». VINYOLÉS, Teresa. "La canònica a l'ombra del castell...", pàg. 133.

¹⁵⁶ NOLASCO, Núria. "L'església de l'antiga canònica i col·legiata..." (2003), pàg. 160; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 54-55.

¹⁵⁷ Luís de Cuenca llegia la data com un 14 de gener. Vegeu: CUENCA, Luis de. *op. cit.*, pàg. 49.

¹⁵⁸ «*Papeles de Mur*» (1794). Biblioteca de Catalunya: Manuscrit núm. 150, perg. 464, reg. 1913. Publicat en els estudis següents: MIRET, Joaquim. *op. cit.* (1911-12), pàgs. 112-123; BARAUT, Cebrià. "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)". *Urgellia*, núm. 1, 1978, doc. 68, pàgs. 144-148; Ídem. *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1986, doc. 71, pàgs. 154-158; ADELL GIBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàgs. 354-355; CORREDERA, Eduardo. *op. cit.* (2003), pàgs. 13-15.

Guifré, bisbe d'Urgell¹⁵⁹, a petició dels comtes pallaresos. En el text s'esmenta que l'església fou construïda «*ad honorem Domini nostri Iesu-xhristi, et in onore Dei genitricis Marie, et in onore [Sancti] Petri apostoli et Sancti Stephani protomartiris*» i que a l'esdeveniment hi fou present el devot poble de Mur («*Ad cuius dedicationem, et devotissimi populi hac religionem concurrentes [...]*»). L'escrivà que redactà l'acta fou el sacerdot Galí («*Galindus scripsit*»). I a continuació es redactà l'acta de dotació on figura una relació dels béns donats a l'església, entre els quals hi ha: delmes, molins i moles, i el capmàs d'un individu anomenat Gotmar, donats pels comtes de Pallars Jussà; i altres propietats (delmes, alous, coromines, vinyes i un altre capmàs), donades per senyors poderosos del territori. Que l'església fos consagrada el 1069 ens indica que, si bé no estava acabada, tal vegada les obres estarien molt avançades. Com afirmà Luís de Cuenca, la canònica de Santa Maria de Mur hauria estat començada a l'entorn del 1060, és a dir, uns deu anys abans sota l'impuls del matrimoni comtal¹⁶⁰.

En el marc de la reforma romana o gregoriana (1046-1124), en la qual es lluità contra el relaxament i les faltes de les institucions eclesiàstiques —la simonia i el nicolaïsme, per exemple— i promoguda principalment pel papa Gregori VII (1073-85), començaren a produir-se intents de reforma en el si de les canòniques. El cas més transcendental fou protagonitzat per quatre clergues d'Avinyó, que abandonaren la seu i fundaren una nova comunitat a l'església de Sant Ruf (1039). Els canonges d'aquest cenobi anaren elaborant unes normes de vida comunitària basades en els texts de sant Agustí d'Hipona (354-430), que donaren peu a un estatut canònic, el *Costumari de Sant Ruf*, confirmat més endavant pel papa Urbà II (1088-99), i anomenat *regula canonicorum sancti Augustini*. Com a característica principal, aquesta tendia a aproximar la vida canonical a la benedictina —penseu en l'*Ora et Labora*—, especialment quant a la renúncia dels béns propis¹⁶¹. L'etapa d'adopció i expansió de la reforma canonical a Catalunya tingué lloc entre 1080 i 1152, després de dos sínodes celebrats a Girona (1068) i a Besalú (1077), a partir dels quals fou acceptada per les diferents diòcesis, entre elles la de la Seu d'Urgell¹⁶². Segons Joan-Albert Adell i Maria

¹⁵⁹ Tenim perfectament documentades les consagracions oficialitzades pel bisbe Guillem Guifré d'Urgell: Sant Esteve de Guils (1042), Santa Maria de Senterada (7 octubre 1042), Sant Martí de Biure (12 gener 1044), Sant Sadurní de Tagassona (1047), Sant Joan de Castelló (21 gener 1051), Sant Martí de Cambrils (2 juny 1051), Sant Sadurní de Nagol (1055), Sant Cugat d'Ivorra (1055), Sant Esteve d'Alinyà (2 desembre 1057), Sant Pere d'Alòs (1057), Sant Sadurní de la Pedra (1057), Sant Pere de Camarassa (24 abril 1058), Sant Martí de Llanera (1060), Santa Maria de Mur (12 gener 1069) i Santa Maria de Solsona (8 desembre 1070). DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàg. 80.

¹⁶⁰ CUENCA, Luis de. *op. cit.* [1906], pàg. 48; ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàg. 352.

¹⁶¹ JEDIN, Hubert (dir.). *Manual de historia de la Iglesia: de la Iglesia de la primitiva edad media a la reforma gregoriana* (tom. III) ("Biblioteca Herder", vol. LXXVIII). Barcelona: Editorial Herder, 1987, pàgs. 547-584 i 695-700; GOUGUENHEIM, Sylvain. *La réforme grégorienne. De la lutte pour le sacré à la sécularisation du monde*. París: Temps Présent, 2014, pàgs. 15-19 i 93-139.

¹⁶² PLADEVALL, Antoni. *Els monestirs catalans*. Barcelona: Edicions Destino, Heraclio Fournier, S.A., 1968, pàgs. 6-63; Ídem. "Les canòniques agustinianes a Catalunya durant el segle XI". *Lambard: estudis d'art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàgs. 81-89.

Lluïsa Cases, la comunitat canonical s'hauria establert a Santa Maria de Mur de manera immediata, probablement a partir d'uns comunitaris aportats pel sogre, Arnau Mir de Tost¹⁶³. D'aquesta manera, doncs, Mur esdevé un exemple paradigmàtic de les comunitats de canonges regulars agustinians que s'anaren afermant en els comtats catalans entre la fi del segle XI i inicis del XII¹⁶⁴.

Aquesta comunitat hauria anat creixent fins el moment en què fou confirmada l'any 1099 en una butlla del papa Urbà II (1088-99), segons la qual es diu: «*Papa Urbano, praefactam Ecclesiam Muri, pari et comuni voto Beato Petro Apostolorum Principi, Archiepiscopi Toletani Romani Legati Bernardi*»¹⁶⁵. Aquest text demostra que la comunitat de Mur fou declarada exempta de la jurisdicció del bisbat d'Urgell i sotmesa directament a la de la Santa Seu, a canvi de dos marcs d'or anuals. El prebost de Mur actuava com un bisbe, atès que tenia un tribunal i una cúria sense admetre l'apel·lació del bisbe d'Urgell, i podia convocar sínodes de rectors de la seva jurisdicció¹⁶⁶.

Un altre document sense data ens informa d'una important donació per part del comte Pere Ramon I (1099-1112)¹⁶⁷, qui donà i confirmà a l'església diverses propietats de la família comtal («*Universa autem superiùs et inferiùs à me meisque fratribus*»), entre les quals figuren coromines, vinyes, horts, masos i molins, així com el dret d'explotar-los i recollir-ne els delmes i serveis («*Universum autem decimum sive panis sive vini sive alicujus boni fructus seu nutrimenti pecorum vel volucrum, quod meae proprietari pertineat, in omnibus terminis castri Muri cum duobus hominibus in eodem castro, nominatim Berengarium Isarni et Pontium Bernardi, cum omni servitio quod mihi faciunt vel facere debent [...], universa haec pro vestimentis Canonice praedicti loci beatae Mariae dimitto*»). El text fou redactat per un canonge escrivà de nom Berenguer («*Berengarius almae Mariae Muri servus indignus harum donationum scripturam [...]*»). Aquesta donació és important atès que, en comentar els arguments pels quals decidí dotar d'altres béns l'església de Santa Maria, esmentà que en el cementiri d'aquesta hi havia sepultat el cos del seu pare, el comte Ramon IV («*in cujus cimiterio praedicti patris mei corpus sepultum est [...]*»), que havia mort l'any anterior, el 1099, en el marc conflictiu de les guerres amb el comtat sobirà. Altrament, cal destacar que en el document es parla de «*Canonice*», és a dir, canonges, la qual cosa ens indica que la comunitat canonical ja estava plenament establerta a la mort del comte

¹⁶³ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 352.

¹⁶⁴ PLADEVALL, Antoni. *Els monestirs catalans*. Barcelona: Edicions Destino, Heraclio Fournier, S.A., 1968, pàgs. 296-298; ADELL GISBERT, Joan-Albert. *Col·legiata de Sant Vicenç de Cardona. Guia històrica i arquitectònica*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, S.A., 1994, pàgs. 8-9.

¹⁶⁵ MARCA, Pere de. *op. cit.*, doc. 324, pàgs. 1213-1218.

¹⁶⁶ BOCHACA, Maria Pilar; PORTET, Carles; PUIG, Ramon Maria. *op. cit.*, pàgs. 28-29. Sobre les capelles, esglésies i centres eclesiàstics que depenien de Mur, vegeu l'Annex C.

¹⁶⁷ MARCA, Pere de. *op. cit.* [1688], doc. 324, pàgs. 1213-1218; CORREDERA, Eduardo. *op. cit.* (2003), doc. E, pàgs. 18-23.

Ramon IV. I fixem-nos com els donatius foren bàsicament terres i propietats que passarien a pertànyer al cenobi, la comunitat del qual les regiria i explotaria.

Del 16 de febrer de l'any 1100 conservem una altre document¹⁶⁸ en relació a l'església de Mur, i mitjançant el qual el comte Pere, juntament amb els seus germans, Arnau i Bernat, donaren a la canònica un reguitzell de propietats (alous, coromines i vinyes), servents de procedències diverses dins del comtat, diners en metàl·lic (cent mancusos anuals, equivalents a 500 sous d'or i/o argent), una vila (la de *Podiofidelis*) i el dret de recollir els delmes de les viles i les propietats. Altrament, aquesta donació és molt interessant, atès que s'esmenten set senyors —Pere i Ecard (germans), Arnau, Guillem, Udaldard i Pers (germans), i Ot— que fan donació d'un delme que havia pertangut a un individu anomenat Guillem Enego. En relació a la dignitat d'aquests donants, el text afirma que eren «tots els senyors del castell de Mur», és a dir, que podrien ésser els vicaris de la fortificació. Tres dies més tard d'aquesta donació, el 19 de febrer del 1100, la comtessa Valença, que ja es devia trobar en una edat avançada, tot i que tenint les facultats mentals i físiques suficients (*«timeo eventu vicine mortis, sana tamen mentis et sospes corpore»*), féu redactar el testament¹⁶⁹ al diaca Pere (*«Petrus, levita, rogatus scripsit»*). Amb aquest text legal, la comtessa féu constar que a la seva mort deixaria a l'església de Mur un home, un calze d'argent i la desena part dels censos i els serveis que es feien a la casa comtal. I afegí que sempre i quan el cos del seu marit, el difunt comte Ramon IV, romangués enterrat al cementiri de Santa Maria, donaria ornaments, coromines, franquícies i el servei d'homes procedents de diverses viles del comtat (Arenys, Montanyana, Llimiana, entre d'altres) a l'església citada. Amb tot, en cas que fos traslladat a l'església de Tremp, tot aquest llegat seria reservat per a aquest segon temple.

Dos mesos després, l'1 d'abril de l'any 1100, el comte Pere tornà a fer una donació¹⁷⁰ a Santa Maria de Mur. Per mitjà del document legal donà a la canònica altres esglésies del comtat, així com tres coromines per a explotar-ne els fruits, això és, s'estava completant la pabordia de Mur. Al seu torn, el text ens concreta que el comte Pere era el constructor i el protector de l'església de Mur (*«Ego Petris Dei gratia Comes Pallariensis hedificator et custos Ecclesiae beatae Mariae Muri [...]»*), que no significa que hagués dissenyat i bastit l'església, sinó que en fou el promotor i el principal impulsor. En definitiva, podem pensar que el comte fou una de les personalitats més implicades en el bastiment i la conservació del cenobi. Més endavant, el text ens confirma que a l'església hi havia canonges vivint sota la regla de sant Agustí (*«Postea verò ego Petrus Comes dono et concedo procuratori praedictae Ecclesiae*

¹⁶⁸ CORREDERA, Eduardo. *op. cit.*, doc. F, pàgs. 23-25.

¹⁶⁹ MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *LFM* (vol. I), doc. 142, pàgs. 138-139.

¹⁷⁰ MARCA, Pere de. *op. cit.* [1688], doc. 323, pàgs. 1212-1213; *«Papeles de Mur»* (1794). Biblioteca de Catalunya: Manuscrit núm. 150, perg. 187; CORREDERA, Eduardo. *op. cit.* (2003), doc. H, pàg. 26.

sancta Mariae Muri et Canonicis sub regula sancti Augustini [...]»), de manera que, a començaments del 1100, els canonges regulars ja estarien plenament establerts a Mur.

A partir de la documentació conservada podem afirmar que el comte Pere, juntament amb els seus germans, Arnau i Bernat, realitzaren tres donacions més, sempre a la vintena de febrer dels anys 1108, 1111/1112 i 1120/1121, mitjançant les quals atorgaren sis masos i la vila de *Podiofidelis* —malgrat que havia estat propietat de Santa Maria, aquesta n'havia perdut la potestat— a la comunitat de canonges¹⁷¹. La donació de l'any 1111 fou justificada, en part, puix que en el cementiri reposava el cos de son pare («*Incuj[us] cimit[er]io p[rae]dicti patris m[e]i corp[us] sepultu[s] e[st] [...]*»)¹⁷², la qual cosa ens indica que no l'havien traslladat a la mort de Valença.

Les donacions no acabaren amb el comte Pere Ramon, ans al contrari, s'inicià l'habitud de fer donatius a la canònica de Mur per part dels membres comtals i de les famílies acomodades del territori.

El comte Arnau Mir (1124-74) també féu donacions a Santa Maria de Mur, sempre amb el seu germà Ramon, senyor del castell de Talarn, i foren menors: entre els anys 1132 i 1133 donaren un molar situat a la verneda del riu Noguera i dos molins dins del terme de Mur¹⁷³. Posteriorment, posseïm el testament d'Arnau Mir, datat el 20 de setembre de 1157¹⁷⁴, segons el qual deixà béns a alguns dels principals centres eclesiàstics dels comtats catalans, com Sant Miquel de Cuixà, Santa Maria de Ripoll, Sant Pere de Rodes o Sant Sadurní de Tavèrnoles; així com a cenobis més pròxims, com Sant Sadurní de Llordà i Santa Maria de Lavaix. El llegat que deixà a la canònica de Mur fou important, atès que consistí en un mas de cada vila del comtat: el mas de Pere Rodnall de Mur, així com un de Llimiana, Basturs, Isona, Talarn, entre d'altres. Finalment, d'aquest testament podem afirmar que hi ha documentat el que llavors era senyor del castell de Mur, Arcard I, en tant que marmessor del document, que segons els estudis tan sols estava documentat en dues altres ocasions del 1156 i el 1071¹⁷⁵. Arnau Mir demanà redactar un segon testament el 1171, segons el qual deixà a la canònica de Santa Maria el mateix llegat que el 1157.

Una dècada després, a finals d'octubre de 1183, el baró del castell de Mur, Bernat († 1203), donà a la canònica dos capmasos. I a la dècada dels noranta de la mateixa centúria (1193 i 1198), tenim documentades dues donacions particulars més¹⁷⁶.

Partint de tots aquests documents, podem afirmar que entre els segles XI i XII hi hagué una important preocupació, per part de la casa comtal del Pallars Jussà, per a

¹⁷¹ CORREDERA, Eduardo. *op. cit.*, pàgs. 27-28.

¹⁷² «*Papeles de Mur*». Biblioteca de Catalunya: Manuscrit núm. 150, perg. 188.

¹⁷³ CORREDERA, Eduardo. *op. cit.*, pàgs. 28-29.

¹⁷⁴ *Ibidem*, pàgs. 30-37.

¹⁷⁵ CUENCA, Luís de. *op. cit.* [1906], pàgs. 36-40; FLUVIÀ, Armand de. *op. cit.* [1976], pàgs. 497-498; CATALÀ ROCA, Pere. *op. cit.* (1979), pàgs. 1307-1310; SANCHE PLANAS, Marta. "Castell de Mur...". GENERA, Margarida (coord.). *op. cit.* (2003), pàg. 127.

¹⁷⁶ CORREDERA, Eduardo. *op. cit.*, pàg. 38.

enriquir el cenobi de Mur. Els comtes Ramon IV i Valença la fundaren i manaren construir durant la segona meitat del segle XI, probablement desitjant tenir una comunitat que orés per a ells tot assegurant-los la salvació; i els successors, Pere Ramon i Arnau Mir, l'enriquiren amb nombroses propietats immobles, drets damunt de priorats, parròquies i masos, així com privilegis.

En iniciar el segle XIII, un dels fets històrics més importants que tingué lloc en relació a la canònica fou que el rei Pere I de Catalunya-Aragó, dit *el Catòlic* (1177-1213), prengué sota la seva protecció la comunitat de Mur mitjançant la confirmació d'una donació reial: «[...] *nos Petro D[e]i gr[at]ia Rex Arag[one] Comes Barchi[none] recipimo [...] sub nostra speciali protectione securitate custodia te B[er]narduni d[e] Clusa p[ro]positum eccle[siae] S[an]ct[a]e Mari[a]e d[e] Muro [...]»¹⁷⁷. Més endavant, li confirmà els privilegis i la donació d'una insula («*illam insula[m]*») per part del seu pare, el rei Alfons I *el Cast* (1152-96).*

Després de la mort del prebost Bernat de Mur (1235) es produí una situació conflictiva entre un bàndol conformat per canonges conservadors del cenobi, que elegiren Guillem com a nou abat; i una altre de més culte que s'uniren als clergues de la canònica de Bellpuig de les Avellanes. Es pensa que un grup de canonges seguidors de l'antiga observança s'hauria comunicat amb el papa Gregori IX (1227-41), qui analitzà la situació per mitjà de tres individus: Pere, un sagristà; Bernat, preceptor; i Bernat, ardiaca de l'antiga Seu de Lleida. Posteriorment, en una butlla del 26 de novembre de 1236 i dirigida als tres clergues, el pontífex ordenà el retorn de Mur a la regla agustiniana i la ruptura amb l'abadia avellanenca. Preocupat novament per Mur, el 17 de juliol de l'any següent adreçà una nova butlla al prebost a través de la qual li recordà la formació del patronat laïcal que fundaren els comtes Pere Ramon i Valença, i demanà la separació de Bellpuig de les Avellanes¹⁷⁸.

L'any 1592 el papa Climent VIII (1590-1605) ordenà la secularització de totes les canòniques regulars i Mur es convertí en una col·legiata secular, si bé continuà conservant totes les propietats i drets que posseïa¹⁷⁹. Per tal d'acabar d'arrodonir aquest apartat, als annexes trobareu una taula (Annex D) on consten tots els pabordes de Mur, tant els regulars com els seculars.

3.2.3. Excavacions arqueològiques i restauracions arquitectòniques

L'any 1920, època en què Santa Maria de Mur continuava exercint les funcions culturals, el conjunt fou declarat Monument Nacional i, com en el cas del castell, les intervencions

¹⁷⁷ «*Papeles de Mur*» (1794). Biblioteca de Catalunya: Manuscrit núm. 150, perg. 78; CORREDERA, Eduardo. *op. cit.* (2003), pàgs. 42-44.

¹⁷⁸ CUENCA, Luís de. *op. cit.* [1906], pàg. 52; BETRAN, Prim. *op. cit.* (1973), pàgs. 37-41; CORREDERA, Eduardo. *op. cit.* (2003), pàgs. 50-51.

¹⁷⁹ CUENCA, Luís de. *op. cit.* [1906], pàg. 53; ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* «Santa Maria de Mur». PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàg. 356.

a l'església començaren quan Josep Castells avisà a «Amics de l'Art Vell» sobre el mal estat de conservació del claustre del cenobi el 1932. L'entitat promogué les obres de consolidació i restauració del claustre entre 1933 i 1935, al capdavant de les quals hi havia el mateix arquitecte que en el cas del castell, Joaquim Vilaseca. Durant el període de restauració, s'enderrocaren tres murs que es trobaven en els intercolumnis de tres galeries del claustre, unes parets de tancament que havien estat bastides pel darrer capellà que regentà l'església, bé tement l'enderrocament de la teulada del claustre, bé per tal d'evitar el corrent d'aire. Per a construir-les, en certs casos s'empraren capitells, fusts i basaments extrets del claustre, fet que contribuï a la mala conservació i/o desaparició de moltes d'aquestes peces. Així, quan l'entitat «Amics de l'Art Vell» decidí de restaurar-lo, molts fusts i capitells hagueren d'ésser substituïts per peces noves —la pedra s'havia desfet—, i es reféu la coberta amb un embigat nou¹⁸⁰.

El 1978 es feren unes primeres obres de neteja promogudes per la «Societat Amics de la Muntanya de Tremp», llur vocal de patrimoni era Jaume Figuera i Fillat. Aquest aconseguí que el conjunt canonical es convertís, a partir del 1981, en objecte de treballs de restauració per part del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya¹⁸¹.

Entre els anys 1999 i 2000 tingueren lloc campanyes d'excavacions arqueològiques a l'església de Santa Maria, dirigides per Núria Nolasco i Conxita Rodríguez, i amb un cost final de 14.174.119 pessetes, que anà a càrrec de la Generalitat de Catalunya¹⁸². En elles, s'excavà el subsòl de l'església i es llegiren els materials de les estructures i els paraments; posteriorment, es realitzà la interacció de diferents metodologies de recerca material i documental, i es féu una proposta interpretativa que intentà explicar l'evolució física de l'edifici des de l'origen fins a l'actualitat¹⁸³.

3.2.4. Descripció i anàlisi del monument

Les canòniques agustinianes no desenvoluparen un model arquitectònic diferenciat i propi, sinó que aquestes comunitats introduïren, en llurs esglésies, els tipus arquitectònics usuals en el seu temps, i les estructures de tot el conjunt canonical foren adaptades a l'esquema claustral que havien definit els monjos benedictins des del segle IX.

¹⁸⁰ MARTINELL, Cèsar. *op. cit.*, pàgs. 39-115.

¹⁸¹ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 356.

¹⁸² GÓMEZ, Xavier. "Intervencions arqueològiques a Lleida durant l'any 1999". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 10, 2000, pàg. 388; RAFEL, Núria. "Excavacions a Lleida: 1991-1999. Un balanç del finançament i algunes consideracions sobre els resultats de la investigació prehistòrica, protohistòrica i romana". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 10, 2000, pàg. 411.

¹⁸³ NOLASCO, Núria. "L'església de l'antiga canònica i col·legiata..." (2003), pàg. 159; Ídem. "L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església..." (2004), pàgs. 307-308;

La canònica de Santa Maria de Mur és un exponent paradigmàtic d'un temple religiós en què, després d'establir-se una comunitat canonical regida segons la regla de sant Agustí, s'amplià cap a ponent amb un important conjunt de dependències articulades a l'entorn d'un claustre —i un segon pati—, aproximant-se al model monàstic benedictí. L'única diferència respecte a l'esquema adoptat fou el desenvolupament del conjunt en direcció oest, quelcom degut als condicionants topogràfics —el terreny del vessant meridional de l'església descendeix. En definitiva, aquest cenobi és un exemple significatiu de la voluntat d'adaptar un esquema arquitectònic destinat a la vida en comunitat a unes condicions prèvies, determinades per la localització topogràfica de l'església¹⁸⁴.

3.2.4.1. L'església

Les campanyes arqueològiques dels anys 1999 i 2000 s'encarregaren d'excavar i documentar el subsòl de l'església de Santa Maria i deixaren al descobert un element històrico-arqueològic molt interessant. L'església actual havia estat construïda, com el castell, emprant un aflorament rocallós en tant que fonaments i a la zona de l'absis es descobrí un retall artificial de la roca força peculiar (fig. 21). Per seguir un esquema absidal de forma semicircular i estar orientat envers llevant, fou interpretat com l'empremta que havia deixat un edifici de culte anterior, és a dir, una església castellera prèvia. Aquesta hauria consistit, pel que es podia deduir de l'època —com a mínim, era anterior al 1050— i de l'única dada física que se'n tenia —la planta de l'absis—, en una construcció de dimensions reduïdes i de planta basilical. Es tractaria d'una església vinculada al castell i al poble de Mur, i en funcionament durant la segona meitat del segle x i la primera de l'XI¹⁸⁵.

Com sabem, Santa Maria de Mur fou construïda a la segona meitat del segle xi damunt de la possible església precedent. Consisteix en una església de planta basilical (fig. 22), de dues naus (central i lateral sud), rematades amb dos absis de perfil semicircular i flanquejades per un conjunt de set capelles laterals —tres al vessant sud i quatre al nord—, disposades transversalment respecte a la direcció est-oest de les naus. Aquestes es divideixen en cinc trams de planta quadrada irregular, i estan cobertes amb dues voltes de canó reforçades amb arcs faixons que recauen en pilastres que ressegueixen els pilars fins assolir el sòl, dibuixant un perfil cruciforme. Pel que fa a les dimensions, la llargada màxima de l'església —la nau central— és de 27 metres i té una

¹⁸⁴ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàg. 356; ADELL GISBERT, Joan-Albert. "L'arquitectura romànica a les canòniques..." (1999-2000), pàgs. 15-19.

¹⁸⁵ NOLASCO, Núria. "L'església de l'antiga canònica..." (2003), pàg. 166; Ídem. "L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església..." (2004), pàg. 315; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 49-52.

amplada de 17,5 metres a la zona del presbiteri. La nau central, que és la més alta, disposa d'entre 8 i 9 metres —el paviment original descendia a partir de la capçalera¹⁸⁶.

Tant en planta com en l'interior, la nau lateral sud respon al mateix plantejament que la central —aquesta és lleugerament més alta—, per bé que bona part del mur de tancament meridional fou rebentat per a emplaçar-hi capelles posteriors. A partir dels trams que romanen d'aquest mur, així com dels fonaments emplaçats sota les obertures de les capelles, descoberts a partir de l'excavació, s'ha pogut restituir històricament¹⁸⁷. Pel que fa al costat nord, durant dècades els historiadors de l'art havien plantejat la possible existència anterior d'una nau lateral rematada amb un absis que completés l'esquema tipològic característic d'una basílica romànica de tres naus, i que s'hauria ensulsiat en algun moment de la història posterior¹⁸⁸. Hi ha determinats elements, que podem adjectivar de «grinyolants» o «anòmals» i que duen a pensar en això: les tres dedicacions de l'església que podem llegir en l'acta de consagració; l'eix central de l'església està desplaçat a una de les naus, mentre que l'altra sembla adossar-hi com un afegit posterior, sense ésser-lo; un dels absis, el “central”, posseeix unes dimensions superiors, és més elaborat en el seu exterior i posseïa una teofania pictòrica en l'interior; en el vessant oest de la nau central són evidenciables restes de l'arrencament de voltes i d'arcs formers que desembocaven a la suposada nau septentrional (fig. 23). Després de les campanyes arqueològiques del 1999 i 2000, es descobriren els fonaments del mur de tancament de la nau septentrional, que consistia en un mur corregut, construït uns dos metres per sota de l'aflorament rocallós sobre el qual es desenvolupaven les dues altres naus que romanen senceres, i d'una amplada superior —de 80 cm enlloc de 60— a la resta de murs estructurals, al torn que l'amplada dels trams que definia era inferior. Núria Nolasco, la directora de la excavacions, interpretà aquestes diferències com unes necessitats tectòniques davant de dificultats topogràfiques: si l'amplada de la nau era més estreta i, a més a més, el mur era més gruixut, els mestres d'obra s'haurien assegurat l'estabilitat de la nau septentrional en un terreny amb molt de desnivell¹⁸⁹.

Els trams de les naus presenten unes dimensions i orientacions molt desiguals, configurant una asimetria general al conjunt de la planta i l'interior de l'església, fet degut a tres possibles causes: l'orografia del terreny, els condicionants ocasionats per una construcció preexistent o les diferents fases constructives¹⁹⁰. Per ara, no s'ha pogut

¹⁸⁶ NOLASCO, Núria. “L'església de l'antiga canònica...” (2003), pàgs. 160-161; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 14 i 23-24.

¹⁸⁷ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* “Santa Maria de Mur”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàg. 357; NOLASCO, Núria. “L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església...” (2004), pàgs. 316-318; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 27-29.

¹⁸⁸ PUIG I CADAFALECH, Josep; *et al.* *L'arquitectura romànica fins a...* (1911), pàg. 202; WHITEHILL, Walter M.; GUMÍ, Jordi. *op. cit.* [1941], pàg. 37; ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* “Santa Maria de Mur”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàg. 356.

¹⁸⁹ NOLASCO, Núria. “L'església de l'antiga canònica...” (2003), pàgs. 165-167; Ídem. “L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església...” (2004), pàgs. 313-316; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 65-67.

¹⁹⁰ NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 24-25.

concretar cap d'aquests tres motius, als quals creiem poder afegir una quarta raó, que seria la possible manca d'habilitat i perícia de qui projectà l'església, impressió que dona quan la comparem amb altres edificis similars i de cronologia coetània, o fins i tot anterior. L'església de l'antiga canònica de Sant Vicenç de Cardona (Bages, c. 1040), d'un traçat planimètric i un alçat molt reeixits, seria l'exemple clau que ens justificaria aquesta afirmació.

En l'interior de l'església trobem dues fileres de pilars cruciformes, que era un dels múltiples dissenys que s'originaren en base al primitiu pilar de perfil quadrat o rectangular durant la segona meitat del segle XI, degut a la introducció dels arcs torals, que baixaren pels elements de suport. Als comtats catalans, un exponent molt primerenc d'aquesta solució basada en la relació entre pilars cruciformes, d'una banda, i arcs torals, de l'altra, la trobaríem en la cripta o església subterrània del monestir de Sant Martí del Canigó (Conflent, c. 1009/1026)¹⁹¹ (fig. 24), una part occidental que la majoria d'historiadors de l'art que han estudiat el temple han datat abans de la consagració del 1009, possiblement entre 1007 i 1009, i segons la traça d'un monjo anomenat Sclua —o Selva, segons la lectura— i testimoni en la dedicació del temple oficialitzada per l'abat i bisbe Oliba (971-1046)¹⁹².

Els dos pilars més orientals del vessant nord (evangeli) (fig. 25) foren construïts de manera dissemblant a la resta, puix que, per bé que posseeixen una planta cruciforme, els braços nord i sud d'aquesta creu presenten un disseny columnari, és a dir, són pilastres de perfil semicircular, realitzats amb un aparell petri semblant al de la capçalera —carreus de formes rectangulars, regularitzats a cops de massa— i coronats amb capitells trapezoïdals¹⁹³. La forma d'aquests derivaria de la seva funció en tant que elements de transició entre la forma semicircular del “fust” i l'arrencament rectangular dels arcs faixons. Les pilastres estiliformes no foren la solució estructural més estesa de l'arquitectura catalana del segle XI, però tampoc en són una excepció, puix que cal tenir en compte els exemples empordanesos de Sant Pere de Rodes (c. 1022) i Sant Miquel de Fluvià (c. 1045), i la catedral de Santa Eulàlia d'Elna (fi c. 1182), al Rosselló, en què el perfil semicircular es repeteix en totes les pilastres de l'interior.

¹⁹¹ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàgs. 91-94.

¹⁹² Sobre la cronologia de la cripta del cenobi canigonenc, vegeu les publicacions següents: JAMPY, Martin. *Guide illustrée de l'abbaye de Saint-Martin du Canigou*. Céret: Imprimerie L. Roque, 1927, pàgs. 40-43; DURLIAT, Marcel. “L'église et le cloître de Saint-Martin du Canigou”. *Tramontane*, vol. XXXVI, núm. 341, 1952, pàg. 306; Ídem. *El Rosselló romànic*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1973 (1958), pàg. 126; DELCOR, Mathias. “Les origines de Saint-Martin du Canigou. De la légende à l'histoire”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 3, 1972, pàgs. 110-111; PONSICH, Pierre. “Evolution de l'architecture romane roussillonnaise des origines au XIIIe siècle”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 4, 1973, pàg. 34; PONSICH, Pierre; *et al.* “Sant Martí del Canigó”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *La Cerdanya, el Conflent* (“Catalunya romànica”, vol. VII). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995, pàgs. 331-332; VERGNOLLE, Éliane. “Saint-Martin du Canigou. L'église du XIe siècle”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 40, 2009, pàgs. 136-142.

¹⁹³ NOLASCO, Núria. “L'església de l'antiga canònica...” (2003), pàgs. 167-168; Ídem. “L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església...” (2004), pàg. 319; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 25-27.

Gràcies a l'excavació del subsòl de l'església (1999-2000), sabem que el terreny natural, és a dir, la roca mare, era emprat com a superfície de circulació, combinant-lo amb paviments realitzats a partir de terra batuda en aquelles zones on la base rocallosa era més irregular. Damunt del sòl original, es realitzaren dues pavimentacions, datades als segles XVI i XVII, i al segle XIX, respectivament¹⁹⁴. Ja en els orígens, el presbiteri estava sobrealçat i les naus descendien fins a la façana occidental, una característica molt pròpia dels edificis romànics del segle XI —l'església canonical de Cardona presenta el mateix desnivell—, i que hauríem de posar en relació amb la jerarquització de l'espai eclesiàstic i la simbologia teològica de l'espai: les naus estaven destinades a acollir la massa popular, mentre que en el presbiteri hi trobaríem l'estament eclesiàstic i seria l'estructura de l'edifici més pròxima a Déu.

Partint de les evidències arqueològiques del subsòl i del parament mural, Núria Nolasco presentà una planta hipotètica (fig. 26) de com hauria estat l'església de Santa Maria en la seva fase inicial, entre el 1057 i les primeres transformacions¹⁹⁵.

Quant a l'exterior de l'església de Mur, en la capçalera conservem dos dels tres absis originals (fig. 20), que són de mides diferents, atès que el corresponent a la nau meridional és més baix i estret. L'absis central fou ornamentat amb arcuacions cegues sota el ràfec de la teulada, agrupats en quatre grups de tres per mitjà de les lesenes, i amb una formulació tan profunda que s'aproximen més al concepte de nínxols en bateria que no pas al d'arquets, tal com succeeix a l'absis principal de Sant Vicenç de Cardona¹⁹⁶. Segons Núria Nolasco i els seus col·laboradors, aquests haurien estat realitzats, probablement, a fi i efecte de descarregar de pes la part superior del mur, és a dir, amb un objectiu estructural. Entre les lesenes es desenvolupen quatre faixes llises de mur, on hi ha tres finestres de doble esqueixada. L'absis meridional fou dissenyat de la mateixa manera, però amb arquets cecs enlloc de nínxols i amb una única finestra de doble esplandit a la part central. Ambdós elements foren coberts amb teulades a dues aigües de planta hemisfèrica adaptada a la forma cupular interior¹⁹⁷. Altrament, és interessant d'observar que a la part inferior de l'absis lateral (fig. 27) podem contemplar els fonaments de la capçalera, que esdevenen innecessaris en la part dreta, on la roca mare es va sobrealçant paulatinament. Aquests fonaments no tan sols actuarien de base a partir de la qual s'haurien pogut aixecar els elements estructurals —murs i pilars—,

¹⁹⁴ NOLASCO, Núria. "L'església de l'antiga canònica..." (2003), pàgs. 161-162; Ídem. "L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església..." (2004), pàg. 311-312.

¹⁹⁵ NOLASCO, Núria. "L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església..." (2004), pàgs. 319-323; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 65-72.

¹⁹⁶ Malgrat que Núria Nolasco i els seus col·laboradors citen tan sols l'exemple de Cardona, creiem poder afegir altres casos paradigmàtics de l'ús d'uns arquets tan profunds que han esdevingut nínxols. Aquest seria el cas de l'absis principal de l'església castral de Coaner (Bages, c. 1029), dedicada a sant Julià; també seria el cas de l'església de Sant Jaume de Frontanyà (Berguedà, c. 1060?), llur cimbori fou coronat amb una bella bateria de nínxols.

¹⁹⁷ NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.*, pàgs. 20-59.

sinó també exercirien la funció d'anivellar el sòl davant les enormes irregularitats topogràfiques que presentava el terreny.

A la tercera capella lateral del costat nord es descobriren les restes d'un mur romànic transversal que sobresortiria del mur de tancament original, un element discordant que dugué Núria Nolasco a plantejar fins a quatre possibles hipòtesis sobre la seva existència: es podria tractar de les restes d'un contrafort en el costat on el terreny era més abrupte i calia assegurar l'estabilitat de l'estructura; podria tractar-se de les restes d'un pseudo-transsepte; potser serien els fonaments d'una capella adossada a la nau lateral i vinculada al panteó funerari comtal; finalment, bé podria tractar-se d'un campanar inscrit en el perímetre de la nau septentrional. Aquestes serien les possibles justificacions de l'existència d'aquest curiós element, i sobre les quals no tenim un judici definitiu¹⁹⁸.

Finalment trobem la façana principal en el costat occidental, llur lectura de conjunt es veu interrompuda per l'afegiment posterior del claustre. A la part inferior trobem dues portes, una de les quals —la nord— està tapiada, mentre que l'altra comunica el claustre amb l'interior de la nau central, és de dimensions notables —de 4,5 metres d'alçada per 1,65 d'amplada—, amb un treball acurat dels brancals i, com es pot visualitzar des de l'interior, amb un elaborat treball de les peces de l'arc, que podem adjectivar de dovelles. Per totes aquestes qüestions, és indubtable que estem davant de l'antiga entrada principal a l'edifici de culte. Per sobre del nivell de les portes hi ha dues obertures corresponents a les naus laterals, amb arcs de mig punt, brancals ben definits i doble esqueixada. Finalment, al centre i una mica per sobre trobem un gran arc de mig punt suportat per muntants i habitat per dues finestres geminades coronades per un òcul, un element poc habitual en el romànic del segle XI¹⁹⁹. La façana fou coronada amb una estructura de quatre murs que configuren un campanar amb forma d'espadanya de perfil rectangular i amb dues obertures destinades a les campanes. Joan-Albert Adell l'adjectivà de «matusser» i «de factura tardana»²⁰⁰, quelcom que l'arqueologia no ha pogut demostrar per la situació elevada on es troba. No obstant això, voldríem recordar que de campanars amb forma d'espadanya, de múltiples mides i dissenys —d'una a diverses obertures—, en tenim conservats del període corresponent a l'art preromànic, és a dir, entre els segles IX i X, de manera que no seria un element estrany si hagués estat concebut entre els segles XI i XII.

El parament constructiu dels dos absis conservats presenta una estereotomia de la pedra caracteritzada pels carreus escapçats i regularitzats a cops de maça —en molts casos, hi evidenciem tan sols lloses planes, extretes directament de les pedreres, sense

¹⁹⁸ NOLASCO, Núria. "L'església de l'antiga canònica..." (2003), pàg. 168; Ídem. "L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església..." (2004), pàg. 319; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 67-75.

¹⁹⁹ NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.*, pàgs. 14-17.

²⁰⁰ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàg. 357.

ésser tallades—, de format rectangular i horitzontal, i conformant filades irregulars. Aquest treball de la pedra és molt proper al de la majoria de construccions catalanes del segle XI, que la historiografia artística tradicional determinà que era el procediment tècnic dominant del romànic dit «llombard», per haver-se interpretat aquests carreus com la transposició en material petri de models referencials fets amb argila —els maons— predominants al nord de la península italiana abans de l'onzena centúria. No obstant això, es té demostrat que no fou l'única tècnica característica del segle XI català, puix que des de mitjan d'aquest segle trobem casos que, si bé són pocs, foren erigits amb carreus grossos i ben escairats, com la seu romànica de Barcelona, conformant filades encara més regulars, i que es difondrien arreu dels comtats a partir de l'any 1100²⁰¹. El tipus de parament de l'absis el retrobem en altres parts de l'església de Mur, com el mur perimetral de meridió, la meitat inferior de la façana —la meitat superior fou realitzada amb un carreuat més gran, elaborat i uniforme—, els pilars i els arcs, és a dir, fou el tipus de parament que determinà la globalitat del projecte del 1057-69.

La mancança d'un comentari exhaustiu en la bibliografia sobre aspectes específics de Santa Maria de Mur, com per exemple el treball dels arcs, el material emprat i l'acabat final, ens permet de desenvolupar-lo nosaltres mateixos.

Els arcs de les finestres foren realitzats amb pedres planes i foliades, que no acaben de posseir el disseny trapezoïdal de les dovelles, de manera que foren disposades en sardinell resseguint el perfil de mig punt dels arcs i omplint l'espai entre elles amb morter. Altrament, cal que diguem que l'única decoració “escultòrica” de tota l'església són els arquets cecs dels absis i els capitells geomètrics de les pilastres estiliformes de l'interior. Aquest fet, l'edifici mancat d'elements plàstics que l'exornin, ens permet enquadrar novament Santa Maria de Mur en el romànic d'ascendència llombarda, caracteritzat per la nuesa plàstica i el predomini dels valors purament tectònico-estructurals, el model arquitectònic més difós en els comtats catalans durant l'onzena centúria, per bé que no fou l'únic, atès que convisqué amb una altra proposta més pròxima a la tradició antiga —potser podríem dir «clàssica»—, en què el repertori escultòric i ornamental era un aspecte enriquidor de l'estructura arquitectònica, i llur exponent més conegut i destacat és l'església del monestir de Sant Pere de Rodes (Alt Empordà, *c.* 1022)²⁰², en què podem observar capitells fitomòrfics —de tradició antiga, derivats dels capitells corintis—, així com capitells geomètrics, compostos per collarí, cistella i cimaci, i esculpits amb bisell.

²⁰¹ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàgs. 104-105.

²⁰² Sobre l'església del monestir de Sant Pere de Rodes, vegeu: BADIA, Joan; *et al.* “Sant Pere de Rodes”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *L'Empordà, II* (“Catalunya romànica”, vol. IX). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990, pàgs. 657-728; BADIA, Joan. *Monestir de Sant Pere de Rodes: guia històrica i arquitectònica*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, S.A., 1993, pàgs. 39-65; LORÉS, Immaculada. *El monestir de Sant Pere de Rodes* (“Memòria Artium”, vol. I). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, 2002, pàgs. 37-77.

Els elements plàstics del corrent dit llombard, és a dir, els arquets cecs i les lesenes, tan sols foren concebuts en els dos (tres) absis de la capçalera, no tenim constància que articulessin els murs laterals i observem amb plena seguretat que no foren realitzats a la façana occidental original. Altres basíliques localitzades arreu del territori català i de cronologia anterior a Mur, com la de Sant Julià de Coaner (Bages, *c.* 1029), la de Sant Jaume de Frontanyà (Berguedà, *c.* 1060?), la de Sant Ponç de Corbera (Baix Llobregat, *c.* 1040-70), o fins i tot la rúnica de Sant Sadurní de Llordà (Pallars Jussà, *c.* 1085), presenten aquesta solució plàstica a les façanes, atorgant-los una exteriorització més rica i refinada. Tenint en compte aquestes dades, que des de la primera meitat del segle XI alguns edificis dels comtats costaners, interiors i prepirinencs foren realitzats amb una absoluta concepció plàstica de l'arquitectura, no tan sols reduïda a la capçalera, potser hauríem d'adjectivar l'església de Santa Maria de Mur com un exponent "retardatari" en la seva època, si més no pel que fa a aquest aspecte concret.

El material emprat en el bastiment de la col·legiata de Mur seria majoritàriament la pedra calcària extreta d'una pedrera molt probablement situada a les proximitats de l'obra, tal com ens suggereix el sentit comú, per bé que des del que hi ha publicat i es coneix és impossible determinar-ne l'emplaçament concret. En altres parts de la construcció, el material petri canvia: és d'una tonalitat més aviat cremosa i de textura porosa, i fou emprat per a la realització de determinats detalls, com per exemple els arcs de les finestres o les arcuacions cegues dels absis (fig. 28). A jutjar per altres estudis realitzats, aquest no seria un procediment desvinculat de la resta de casos: per exemple, es té coneixement que els arquets cecs i els detalls ornamentals dels absis de Sant Climent de Taüll (Alta Ribagorça, *c.* 1123) o de Sant Cristòfol de Beget (Ripollès, segle XII), per posar dos exemples ben coneguts, foren realitzats amb travertí, un tipus de pedra porosa i tova que permetia una elaboració escultòrica més detallista i refinada²⁰³. Altrament, hem de pensar que el material de construcció, la pedra, hauria estat coberta parcialment a base d'encintats sobre les juntes, o totalment a partir d'una capa d'arrebossat amb morter de calç, que eren els procediments típics del romànic amb una finalitat tècnica —resguardar les juntures de morter de l'erosió ocasionada per les inclemències meteorològiques—, així com estètica —les esglésies haurien estat blanques, que era el color simbòlic de la puresa i la llum des del Baix Imperi, o potser de tonalitats cremoses²⁰⁴.

Quant a la tipologia arquitectònica, la col·legiata de Mur no és una església que es desvinculi dels models arquitectònics de l'època, ni tampoc és un cas que defineixi

²⁰³ VENDRELL, Màrius; *et al.* "Tècniques i materials de l'arquitectura romànica". GIRÁLDEZ, Pilar; VENDRELL, Màrius (coords.). *El Romànic de muntanya: materials, tècniques i colors*. Calella: Clavell Cultura, 2010, pàgs. 17-20.

²⁰⁴ VENDRELL, Màrius; *et al.* "Els acabats exteriors del romànic de muntanya: l'exemple de Santa Maria de Taüll". GIRÁLDEZ, Pilar; VENDRELL, Màrius (coords.). *op. cit.*, pàgs. 37-45.

un tipus d'arquitectura canonical diferenciada; ans al contrari, pertany a un tipus de basílica, de tres naus cobertes amb voltes de canó i rematades amb absis hemisfèrics, que Joan-Albert Adell demostrà que s'havia desenvolupat al marge del moviment canonical agustiniana, que tan sols adaptà als models previs²⁰⁵.

I a tall de conclusió, podríem dir que l'arquitectura catalana del segle XI s'inclou en la seqüència d'un «art romànic meridional» per haver incorporat els elements que caracteritzaven el traçat de la planta, els alçats i les cobertes dels edificis, així com la definició de la pròpia arquitectura, d'acord amb el model originat i desenvolupat al llarg de la conca mediterrània. La proposta anomenada «llombarda», derivada dels models i els procediments tècnics aportats per mestres d'obra procedents del nord d'Itàlia pels volts de l'any 1000, fou la més estesa de la Catalunya Vella, si bé no l'única —penseu en el cas de Rodes, ja esmentat²⁰⁶. No seria de més a més acabar aquest apartat amb una breu lectura de conjunt del contingut analitzat. L'església de Santa Maria de Mur és un exponent usual del romànic dit llombard pels aspectes que citem a continuació: per la planta basilical (de tres naus) rematada amb absis semicirculars; pels pilars cruciformes derivats de l'ús d'arcs torals que recorren i compartimenten les voltes de canó en pedra; pels elements plàstics i decoratius d'ascendència itàlico-romana; pel predomini dels valors arquitectònics i la suma de volums simples; i per les tècniques constructives que passen per un treball superficial de l'aparell, desbastat a cops de maça i conformant filades vagament uniformitzades.

* * *

L'enderrocament de la nau septentrional tingué lloc, segons Núria Nolasco, cap a finals del segle XII, o bé a començaments del XIII, tal com demostraria que en aquell moment la façana oest d'aquesta nau ja no hi era i calgué reconstruir-la novament per a poder adossar-hi el claustre occidental. També cap al 1200 s'obrí la porta que comunica l'exterior amb la nau meridional.

Entre els segles XIV i XV s'haurien construït tres capelles laterals, dues d'elles flanquejant el tram més proper a la capçalera, i la tercera afegida en el segon tram septentrional, quelcom que s'ha determinat, no a partir de la documentació —coneixem la data de fundació de l'altar de sant Agustí (1389), però encara no s'ha ubicat—, sinó a les diferències discernibles en els paraments arquitectònics de cada capella.

Analitzant els materials que constitueixen el parament, es descobriren un reguitzell d'espais que corresponien a un període que s'ha datat entre els segles XVI i XVII, època en què s'hauria intentat adaptar el temple als preceptes culturals que exigia la Contrareforma. Les estructures que, materialment, no corresponen a la resta medieval

²⁰⁵ ADELL GISBERT, Joan-Albert. “L'arquitectura romànica a les canòniques...”, pàgs. 15-19.

²⁰⁶ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàgs. 87-106.

són les dues capelles meridionals més properes a la façana i les escales de l'últim tram. Com es determinà que eren d'època moderna? Les estructures estaven realitzades amb carreus petits i pedres sense desbastar, pròxims a la maçoneria —procediment característic de l'època moderna, que consistia en l'ús de pedres i maó per a bastir els murs, posteriorment enguixats— i el morter pobre en calç.

Finalment, la darrera fase de transformacions tingué lloc al darrer terç del segle XIX, quan se sobrealtà la cota de circulació mitjançant l'acumulació de terres i una nova pavimentació²⁰⁷.

3.2.4.2. El claustre

El claustre (*claustrum*) romànic, tal com el coneixem actualment, s'hauria originat al nord dels Pirineus a partir del segle IX. Era un element arquitectònic que no responia a una única funció determinada, sinó a diverses, per això en estudiar-lo cal tenir present el concepte de «polifuncionalitat». D'entrada, era un espai que articulava el conjunt de dependències destinades a la vida en comunitat (sala capitular, refectori, cuina, infermeria, entre d'altres), al torn que les comunicava mitjançant les galeries. Entès com un espai reservat tan sols a la comunitat regular, en ell, els monjos i els canonges, i més endavant els frares, llegien, meditaven i oraven, és a dir, practicaven la *lectio divina*. Però també hi realitzaven tasques més artesanals, com la còpia de manuscrits i la confecció de còdexs, o el manteniment de la higiene corporal, com l'afaitat i la tonsura. A mida que els seglars (nobles i burgesos) s'anaren introduint en l'espai monàstic, volgueren gaudir de la protecció divina en vida i en el més enllà, per això el claustre, com també succeí amb les façanes occidentals derivades dels *Westwerke* carolingis, o fins i tot amb els propis temples, esdevingué un espai per a la inhumació de nobles i beneficiaris de les oracions quotidianes dels monjos. A tot això, caldria afegir l'ús que els claustres tenien en processons i tot tipus de rituals propis de cada època i territori²⁰⁸.

El claustre, concebut com una estructura arquitectònica restringida a la comunitat regular i amb múltiples funcions, no s'originà amb els canonges agustinians —la comunitat establerta a Mur—, sinó que aquests adoptaren el model benedictí. I si la reforma romana estava força consolidada en les terres catalanes a la primera meitat del segle XII, això no comportà la introducció directa del claustre monumental historiat que estava plenament desenvolupat al Migdia de França a l'entorn del 1100, sinó que hagué de passar mitja centúria, fins a les darreries del XII, per a que es promoguessin les

²⁰⁷ NOLASCO, Núria. “L'església de l'antiga canònica...” (2003), pàgs. 168-170; Ídem. “L'origen i l'evolució historicoestructural de l'església...” (2004), pàgs. 319-325; NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàgs. 77-122.

²⁰⁸ ESPAÑOL, Francesca. “La polifuncionalidad de un espacio restringido. Los usuarios religiosos y la satisfacción de las necesidades comunitarias”. YARZA, Joaquín; BOTO, Gerardo (coords.). *Claustros románicos hispanos*. Lleó: Edilesa, 2003, pàgs. 11-29.

primeres obres claustrals en el si de les canòniques agustinianes catalanes²⁰⁹. Al seu torn, la monumentalització escultòrica dels claustres agustinians tampoc fou una invenció dels clergues regulars, sinó que adoptaren les experiències prèvies dels benedictins, a qui prengueren com a model i pretenien assimilar-s'hi²¹⁰.

El claustre de la canònica de Santa Maria de Mur fou ubicat al vessant occidental de l'església, adossat a la façana. La majoria d'autors que han estudiat el tema han convergit en atribuir aquesta ubicació peculiar als condicionants topogràfics, atès que erigir-lo al vessant meridional de l'edifici cultural —aquest era l'esquema del model benedictí que trobaríem, per exemple, al plànol de Sankt Gallen (c. 830?), tradicionalment interpretat com el model de monestir regit segons la regla de sant Benet — era impracticable degut al pendent²¹¹. Aquesta direccionalitat establerta entre l'església (est), d'una banda, i el claustre (oest), de l'altra, la trobaríem en altres conjunts monumentals més coneguts, com la col·legiata de Sant Vicenç de Cardona o la Seu Vella de Lleida (Segrià, fi segle XIII), també per motius topogràfics a l'hora de projectar un claustre annex a una església prèvia. Altrament, no devia ésser una cosa tan extravagant si tenim en compte que l'antiga basílica de Sant Pere del Vaticà posseïa l'atri —aquest és concebut com l'origen de la tipologia claustral— adossat a la façana occidental. De fet, Josep Puig i Cadafalch afirmà que aquesta disposició fou realitzada a voluntat per seguir l'«antiga tradició»²¹², per bé que ja hem dit que no és la tesi més defensada ni en la qual creiem nosaltres.

El claustre de Mur consisteix en una estructura quadriporticada, de planta rectangular i irregular (fig. 22), amb pilars angulars de secció rectangular i una única filera de columnes²¹³ separant les galeries del pati, i que formen vuit arcuacions al nord i nou al sud, i cinc a llevant i a ponent. Per ara, sembla ser que ningú ha afirmat que el disseny rectangular d'aquest *claustrum*, que s'allunya del model canònic per posseir una llargada que gairebé duplica l'amplada, probablement es degué a l'estretor de la carena on fou emplaçat i que, tan sols així, fou possible de bastir les dependències que el flanquegen a un mateix nivell i tot assegurant-ne l'estabilitat. Les galeries foren cobertes amb una teulada que reposa damunt d'un embigat ligni, actualment reformat. Tipològicament, Josep Puig i Cadafalch classificà aquest claustre dins del grup que titulà com «claustres amb arcades sobre columnes amb capitells trapezials», juntament

²⁰⁹ BOTO, Gerardo. “*Nova et vetera en las canónicas catalanas: agustinianos y aquisgranenses*”. YARZA, Joaquín; BOTO, Gerardo (coords.). *op. cit.* (2003), pàgs. 314-319.

²¹⁰ BARRAL, Xavier. “L'escultura romànica de les canòniques agustinianes”. *Lambard: estudis d'art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàg. 55-63; BOTO, Gerardo. *op. cit.* (2003), pàg. 320.

²¹¹ BOTO, Gerardo. *op. cit.* (2003), pàg. 320.

²¹² PUIG I CADAFALECH, Josep; *et al.* *Els segles XII y XIII* (“L'arquitectura romànica a Catalunya”, vol. III, tom. I). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1983 (1911), pàg. 133.

²¹³ De la totalitat de columnes, només tres són originals, discernibles a partir del color de la pedra, d'una tonalitat grisosa i més erosionades.

amb el de Santa Maria de Cervià de Ter (Gironès, c. 1053) i el de la catedral de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena (Ribagorça, c. 1136-43)²¹⁴.

Quant a les dependències, els historiadors de l'art han tingut dificultats per assignar-los una funció, degut a la mancança d'elements i les múltiples transformacions discernibles, encara per determinar i datar amb concreció. La sala allargada de l'ala meridional fou interpretada a tall d'hipòtesi, per Joan-Albert Adell, com l'antic refectori tant per la situació com per la presència d'una font al mur interior que dona al pati. Mentrestant, la sala occidental conté un forn, que treu de dubtes sobre la seva funcionalitat²¹⁵. Posteriorment, Gerardo Boto interpretà l'aula de planta allargassada que es troba al vessant septentrional del claustre com l'antic dormitori dels canonges²¹⁶. D'acord amb l'estructura sistematitzada per l'orde benedictí i posteriorment adoptada pel cistercenc, donant al claustre i a la vora de l'església hi havia d'haver la sala capitular per a les reunions del capítol i la lectura de la regla. Partint del model, potser caldria interpretar una de les dues sales que flanquegen el claustre en el vessant de llevant com a tal.

La tècnica constructiva és constant en la totalitat del claustre i llurs dependències, i consisteix en un aparell de carreuat petit realitzat a base de pedra local, tan sols escairat, amb forma més rectangular i definida arreu del claustre i en el costat ponentí de l'església, i més desordenat en la resta del clos canonical²¹⁷.

Deixant de banda l'arquitectura per centrar-nos en l'escultura, cal dir que l'estat de conservació dels capitells no és l'idoni, i és que, com hem afirmat anteriorment, foren emprats com a material per a l'emparedament que és dugué a terme a les darreries del segle XIX seguint les ordres del que llavors era el clergue responsable de Mur. Aquest fet, juntament amb l'ús de la pedra local i el recorregut de fins a deu centúries, han contribuït al mal estat de conservació de les peces. Tipològicament, els capitells del claustre de Mur són petits i estrets, de forma trapezoïdal degut a la funció que havien d'exercir —ésser elements de transició entre el fust cilíndric de la columna i l'arrencament de l'arc—, i estan composts per un collarí i una cistella, damunt de la qual trobem les impostes, sense daus angulars o altres elements de l'època.

Conservem un total de 31 capitells, tots ells figurats, si bé n'hi ha de molt mal conservats. Quant a la iconografia, d'entrada cal recordar que les comunitats de canonges regulars agustinians no desenvoluparen un programa iconogràfic diferenciat del de la resta d'ordes regulars, ans al contrari, pretengueren assimilar-s'hi²¹⁸. A partir del conjunt que ha arribat fins a nosaltres, podem afirmar que hi predominen els

²¹⁴ *Ibidem*, pàgs. 133-136.

²¹⁵ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 358.

²¹⁶ BOTO, Gerardo. *op. cit.*, pàg. 334.

²¹⁷ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 358.

²¹⁸ BARRAL, Xavier. "L'escultura romànica de les canòniques...", pàg. 61.

capitells figurats de temàtica “profana” o indeterminada per sobre de la religiosa. D’aquests últims, tenim la representació, en la cistella d’un dels capitells, d’un ésser alat sostenint un llibre damunt del pit (fig. 29), i que podria ésser interpretat com un àngel o bé com el símbol de l’evangelista sant Mateu. Altrament, la temàtica dominant no pertany a la iconografia cristiana i l’hem agrupada en quatre grups bàsicament:

— Temàtica fitomòrfica, observable en tres capitells exornats amb fulles vegetals (fig. 30), possiblement d’acant, derivats de la tradició originada a partir del capitell corinti antic.

— Temàtica zoomòrfica, com el capitell que ens mostra un quadrúpeda (segons Dídac López, un be) (fig. 31) de perfil en cadascun dels quatre costats de la cistella, com si es tractés d’un fris corregut, que era un esquema tipològic configurat en els tallers de Cuixà i Serrabona (Rosselló, França) entre 1130 i 1150²¹⁹. També tenim el decorat amb un cap de bou representat frontalment (fig. 32), d’una gran força expressiva. I finalment hi hauria el que té aus esculpides als angles de les cistelles (fig. 33), que flanquegen fulles al centre i que, si bé no quant a la tècnica i l’estil, la iconografia i la tipologia ens duria a un model anterior, als capitells de les àguiles de la galeria septentrional del claustre de Santa Maria de Ripoll (Ripollès, c. 1170-1200) (fig. 34), una peça de gran bellesa, datada durant l’abadiat de Ramon de Berga (1172-1206)²²⁰.

— Temàtica antropomòrfica, com el capitell adornat amb caps humans barbats en cadascuna de les cares frontals i amb fulles als angles; o com un altre en què la cistella fou esculpida amb la forma d’un individu arrupit i que sembla sostenir la imposta com si es tractés d’un atlant.

— Temàtica geometritzant, que podem observar en dos capitells que foren decorats amb esferes ovals semblants a llàgrimes, situades tant a les cantonades com al centre de les cistelles.

El cornúpeta, l’ésser angèlic, les fulles d’acant... Són conceptes simples, figuracions sense acció i/o elements que es refereixin a una història que coneguem,

²¹⁹ Sobre els capitells esculpits del claustre de Sant Miquel de Cuixà, vegeu: *Cuixà: l’església preromànica, s. X, la cripta i el campanar, s. XI, el claustre i la tribuna, s. XII*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1973, pàgs. 40-64; PONSICH, Pierre; POISSON, Olivier; MALLET, Géraldine. “Sant Miquel de Cuixà”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *La Cerdanya, el Conflent* (“Catalunya romànica”, vol. VII). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995, pàgs. 357-395, especialment, pàgs. 376-389. Sobre la galeria i la tribuna esculpits de l’antiga canònica de Santa Maria de Serrabona, vegeu: PONSICH, Pierre; MALLET, Géraldine; DURLIAT, Marcel. “Santa Maria de Serrabona”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Rosselló* (“Catalunya romànica”, vol. XIV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 142-156. Sobre els tallers escultòrics de Cuixà i Serrabona, vegeu: DURLIAT, Marcel. “Les cloîtres romans du Roussillon”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 4, 1973, pàgs. 68-76; Ídem. “Le Roussillon et la sculpture romane”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 4, 1973, pàgs. 19-28; PONSICH, Pierre. “Évolution de l’architecture romane roussillonnaise...” (1973), pàgs. 40-44; PONSICH, Pierre. “Chronologie et typologie des cloîtres romans roussillonnais”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 7, 1976, pàgs. 75-97.

²²⁰ PLADEVALL, Antoni; ADELL GISBERT, Joan-Albert; BARRAL, Xavier; YARZA, Joaquín. “Santa Maria de Ripoll”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Ripollès* (“Catalunya romànica”, vol. X). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1987, pàgs. 206-261.

alguns dels quals podrien derivar de l'observació del medi natural de l'època —el bou era utilitzat en tasques agrícoles al segle XII, mentre que el xai era un component més de l'alimentació—, però que, segons el nostre punt de vista, amb més probabilitat veurien de la tradició figurativa anterior i coetània. En definitiva, es tractaria d'un repertori figuratiu conformat per la tradició medieval, que els tallers recordarien visualment o durien anotat en algun tipus de suport, i que executarien, amb més o menys habilitat i gràcia, d'acord amb els condicionants de l'encàrrec i la dinàmica pròpia de la plàstica de l'època i allunyant-se cada vegada més dels models. Figuracions d'aquest tipus les retrobaríem en altres conjunts pròxims cronològicament i geogràfica, com per exemple les mènsules absidals de l'actual parròquia de Santa Maria de Covet (Pallars Jussà, c. 1150-60)²²¹, en les quals també trobaríem els caps de bou esculpits ocupant-ne la totalitat.

Estilísticament, totes les peces escultòriques foren realitzades amb unes formes més aviat arrodonides, en part per tractar-se d'una pedra local de granulometria gruixuda que, a diferència del marbre, no permet l'elaboració més refinada derivada de les incisions i l'ús del trepant; en part, per l'erosió que han sofert les obres. Alhora, la figuració és volumètrica, que fou una de les aportacions estilístico-tècniques dels tallers rossellonesos. Manuel Riu cercà paral·lels estilístics d'aquests capitells per tal d'afiliar-los a un altre grup i poder afinar les cronologies, i proposà els capitells de la cripta del priorat de Sant Celdoni i Sant Ermenter de Cellers (Segarra, c. 1038)²²². Posteriorment, Dídac López els aproximà al «capitell de la Nativitat» del claustre de Santa Maria de l'Estany (Bages, c. 1150-fi segle XII)²²³.

Sortint del claustre per occident ens endinsem al pati, de planta trapezoïdal i flanquejat per moltes altres dependències, una totalitat de nou, si comptem l'actual vestíbul de l'entrada i la sala més enrunada del costat dret. Si el claustre ja es trobava en desnivell en relació amb l'edifici de culte, en aquest darrer sector el desnivell encara és major i calgué solucionar-lo amb un tram d'escales de cronologia indeterminada. Aquest pati hauria estat bastit amb un objectiu molt semblant al del claustre: articular un conjunt de dependències adaptades a la vida en comunitat i a l'explotació autàrquica dels recursos que oferia la pabordia, i no diferiria tant del model, puix que molts són els cenobis que posseeixen més d'un claustre o espai obert, com el mateix plànol ideal de Sankt Gallen —té cinc claustres. Pel que fa a la identificació específica d'aquests espais, no hi ha cap estudi que ho hagi abordat, fet que hauríem d'atribuir a diferents motius: l'edifici més destacable de tot conjunt abacial acostuma a ésser l'església, tant a

²²¹ ADELL GISBERT, Joan-Albert; YARZA, Joaquín; TORMO, Jordi. "Santa Maria de Covet". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà, el Pallars Jussà* ("Catalunya romànica", vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 378-393.

²²² RIU RIU, Manuel. *Castell i Monestir de Mur. Notícia històrica* ("Col·lecció de Goigs «Santa Eulàlia»", núm. 92). Barcelona, 1975, pàgs. 1-4.

²²³ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 360.

nivell històric —és el primer a construir-se—, com arquitectònic, artístic i estètic, de manera que és fàcil encapsular-se en ella; altrament, hi ha indicis que fan pensar que alguns d'aquests espais haurien crescut paulatinament i orgànica, potser fora de l'edat mitjana fins i tot, la qual cosa en dificultaria l'estudi; i per acabar de reblar el clau, es realitzaren restauracions sense una prèvia excavació que hauria deixat a la llum vestigis materials que potser haurien aportat més dades per a interpretar la utilitat d'alguns dels espais.

Pel que fa a la cronologia del claustre i el clos, els estudiosos s'han trobat amb l'obstacle de la manca d'informació directa al respecte. El primer en exposar llur parer fou Josep Puig i Cadafalch, que afirmà que datava del segle XII, després de les nombroses donacions realitzades a la canònica i que tenim documentades pels volts del 1100²²⁴. En la magna obra de la *Catalunya romànica*, Joan-Albert Adell afirmà que les obres del claustre i del clos canonical degueren ésser començades després de l'establiment de la comunitat, cap a les darreries del segle XI i l'inici del següent²²⁵, parer amb el qual Gerardo Boto no estigué d'acord, puix que afirmà que el claustre fou bastit a finals del segle XII²²⁶. Partint de les lectures, nosaltres creiem, com aquest últim autor, que l'arquitectura del claustre de Mur s'hauria de datar en un moment força avançat del segle XII. La presència de capitells figurats donarien suport a aquest parer. Aquest fet, però, no es contraposaria a la idea que s'hagués fet ús d'estructures provisionals per a l'establiment d'una comunitat (1100).

Pel que fa a l'escultura dels capitells, Dídac López proposà la cronologia de començaments del segle XIII en l'apartat corresponent de la *Catalunya romànica*²²⁷. Sembla ser, doncs, que l'escultura de Mur, com les peces de Covet, seria un exponent «residual» d'una tradició romànica originada, en bona mesura —caldría veure les aportacions dels cercles escultòrics originats a l'oest del comtat de Pallars Jussà, potser en terres aragoneses—, en els tallers rossellonesos (c. 1130-50), transmesa a partir de les còpies i reelaboracions de les diferents línies —parlem d'exemples com Ripoll, Ripoll-Vic i la Seu d'Urgell—, si bé perden els orígens en molts dels aspectes²²⁸. Fem ús del qualificatiu «residual», puix que, si la cronologia del 1200 és correcta, hauria coincidit amb grans empreses escultòriques en terres catalanes, com els capitells italianitzants (c. 1210-15) i els tolosans (c. 1215-50) de la Seu Vella de Lleida.

²²⁴ PUIG I CADAVALCH, Josep; *et al.* *Els segles XII y XIII...*, pàg. 133.

²²⁵ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 359.

²²⁶ BOTO, Gerardo. *op. cit.*, pàg. 334.

²²⁷ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 360.

²²⁸ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàgs. 238-241.

3.2.4.3. El programa pictòric mural

Del conjunt pictòric mural de Santa Maria de Mur ens han pervingut les pintures de l'absis central (Fine Arts Museum, Boston) (fig. 35), la decoració del qual només conservem una columna i l'absis meridional a Barcelona (MNAC)²²⁹. El 1915, pocs anys abans que les pintures de Mur fossin arrencades, la Comissió per a la reproducció de les pintures murals catalanes n'encarregà la còpia al pintor Joan Vallhonrat i Sadurní (1874-1937)²³⁰. El 1919 la Junta de Museus de Barcelona i la Mancomunitat tingueren notícia de l'arrencament de les pintures per part d'un equip de restauradors italians a càrrec d'un comerciant d'art, Ignacio Pollack²³¹. Aquest les havia comprades al rector de Mur, Josep Farràs i Serradell, i immediatament les cedí a l'industrial Lluís Plandiura (1882-1956). Malgrat els esforços de les institucions catalanes per a recuperar-les i protegir-ne les restes *in situ* —demanaren la declaració de la canònica de Mur com a monument arquitectònic i artístic al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes—, les pintures foren traslladades a Nova York per Plandiura per tal de donar a conèixer-les entre els museus nord-americans, on foren comprades pel Museum of Fine Arts de Boston el 1921. És per aquest motiu que el programa pictòric de l'absis central, que és la part més important que hem conservat de Mur, està exposat i custodiat al museu nord-americà des del primer quart del segle xx. Si quelcom hi hagué de positiu en aquest cas fou que les entitats culturals catalanes decidiren de traslladar els conjunts romànics al Museu d'Art i d'Arqueologia de Barcelona per tal de protegir-los dels espolis protagonitzats pels col·leccionistes d'art²³².

Començant per una anàlisi iconogràfica, a la conca absidal principal s'hi representà una visió apocalíptica inspirada en la visió de l'Anònim (Ap 1 i 4) (fig. 36). Centralitzant-la, trobem la imatge de Crist en majestat o *Maiestas Domini*, amb una túnica i un mantell creuat, assegut en un banc encoixinat, i inscrit en una màndorla ametllada i realitzada amb diverses franges ondulants. Té l'alfa (Α) i l'omega (Ω) a cada costat del nimbe crucífer, lletres que indiquen que Déu és el començament i el final segons el dogma cristià. Amb la mà dreta beneeix, mentre que amb l'esquerra sustenta

²²⁹ PAGÈS, Montserrat. "Les pintures de Santa Maria de Mur, seu d'una canònica fundada pels comtes de Pallars Jussà". ALCOY, Rosa; BESERAN, Pere (eds.). *El Romànic i el Gòtic desplaçats: estudis sobre l'exportació i migracions de l'art català medieval*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2007, pàg. 30.

²³⁰ GUARDIA, Milagros; CAMPS, Jordi; LORÉS, Immaculada. *El descubrimiento de la pintura mural románica catalana: la colección de reproducciones del MNAC* ("Los Dossiers del MNAC", vol. I). Barcelona: Sociedad Editorial Electa España, S.A., 1993, pàgs. 77-79.

²³¹ Actualment, podem contemplar les belles pintures de Mur *in situ*, atès que hi ha una reproducció fotogràfica d'alta qualitat, posteriorment impresa en un suport anomenat *papel gel*, adherit a una paret. Vegeu: "Reproducció de les pintures de Santa Maria de Mur. Mètode innovador per la reproducció de les pintures de Santa Maria de Mur". *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/11150> > (consulta: 6 abril 2014).

²³² WUNDERWALD, Anke; BERENGUER, Mireia. "Les circumstàncies sobre la venda de les pintures murals de Santa Maria de Mur". *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, vol. V, 2001, pàgs. 121-130.

el llibre de la vida obert, en el qual es pot llegir una frase del text de sant Joan: «EGO / SUM / VIA / VERI / TAS ET / VITA / NEMO VENIT / AD PATREM / NISI PER / ME», és a dir, «Jo sóc el camí, la veritat i la vida. Ningú arriba al Pare si no és per mi» (Jn 14, 6). Té els peus nus damunt d'un supedani, i mentre que al seu vessant dret hi ha set estrelles (Ap 1), a l'esquerre n'hi ha cinc. De la màndorla pengen les set làmpades d'or, les teies enceses que cremen davant del tron de l'Anònim segons el llibre de l'Apocalipsi (Ap 1 i 4), mentre que als quatre costats del tron trobem els vivents o símbols dels evangelistes —d'esquerra a dreta i de dalt a baix, l'àngel (Mateu), l'àguila (Joan), el bou (Lluc) i el lleó (Marc)—, representats centrífugament però virant les testes envers Déu. La visió d'aquests símbols és acompanyada per una inscripció amb els versos 355-358 del llibre primer del *Carmen Paschale* —o *Paschalis Carminis*— del poeta Coelius Sedulius (segle v)²³³, que segons Kuhn, era força corrent en època carolíngia²³⁴. La inscripció epigràfica diu així:

«HOC MATEVS AGENS HOMINE[M] GENERALITER IMPLET /
 MARCVS VT ALTA FREMIT VOX PER DESERTA LEONIS /
 MORE VOLANS AQVILAE VERBO P[E]TIT ASTRA IOHANNES /
 IVRA SACERDOTII DOMINI LVCAS TENET HO[NO]RE IUVENCI»²³⁵.

Traduït en un article de Montserrat Pagès, la llegenda diria el següent: «Així ho fa Mateu, adoptant a grans trets la figura humana; Marc rugeix amb la profunda veu del lleó pels deserts; Joan, volant com l'àguila, arriba als astres amb la seva paraula; Lluc, sota la figura del toro, deté el dret sacerdotal»²³⁶. Com han precisat els autors, tenim la presència de versos d'aquest poema en altres conjunts pictòrics altmedievals, com al del baptisteri de Cividale del Friuli (Udine, Itàlia, segle xi) o al de Sant Martí de Fenollar (Rosselló, França, c. 1131-57)²³⁷.

A sota de la visió apocalíptica trobem dos registres figurats més. En el primer d'ells es representà el col·legi apostòlic, centralitzat per sant Pere —duu les claus— i sant Pau —és calb—, que flanquegen la finestra axial de l'absis, que tal i com afirmà

²³³ El primer en identificar la inscripció amb Sedulius fou Josep Pijoan en el primer article dedicat a les pintures de Mur conservades a Boston: PIJOAN, Josep. "A Catalanian Fresco for Boston". *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, vol. XLI, núm. 232, 1922, pàg. 9. Amb posterioritat, la majoria d'historiadors de l'art que han tractat amb profunditat o no els frescos de Santa Maria de Mur han fet referència a aquesta font iconogràfica.

²³⁴ KUHN, Charles L. *Romanesque Mural Painting of Catalonia*. Cambridge: Harvard University Press, 1930, pàgs. 32-33.

²³⁵ SEDULIUS, Coelius. "Paschalis Carminis". *Sedulii opera omnia: una cum excerptis ex remigii expositione in Sedulii Paschale Carmen* ("Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum", vol. X). Viena: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, pàgs. 41-42.

²³⁶ PAGÈS, Montserrat. "Les pintures de Santa Maria de Mur...", pàg. 31.

²³⁷ POST, Chandler Rathfon. *A History of Spanish Painting* (vol. I). Cambridge: Harvard University Press, 1930, pàg. 117; KUHN, Charles L. *op. cit.* (1930), pàg. 33; DURLIAT, Marcel. "L'iconographie d'abside en Catalogne". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 5, 1974, pàgs. 102-103.

Montserrat Pagès, segueixen l'esquema iconogràfic propi de la reforma gregoriana segons la qual aquests dos apòstols eren els "fonaments" morals de l'Església en tant que institució²³⁸. Flankejant-los, hi ha els apòstols Bartomeu i Andreu, col·locats frontalment, mentre que als extrems hi ha dos grups de quatre apòstols en actitud de conversa agrupats de la següent manera: Jaume (el Major, segons Charles Hawes²³⁹, puix que solia acompanyar Felip) i Felip, Simó i Judes a l'esquerra; i Jaume i Joan, Tomàs i Mateu, a la dreta. Són fàcilment identificables degut a la presència d'inscripcions o *tituli*: «SCS JACOBVS / PHILIPVS / SIMON / IVDAS / BARTOLOMEVS / PAVLVS / PETRVS / ANDREAS / IACOBVS / IOHANNES / TOMAS / MATHEVS». A excepció de Felip, que duu un rotlle, tots foren caracteritzats amb còdexs tancats a les mans, tret d'Andreu, que el duu obert.

En el segon registre es representà un cicle de la infància de Jesús en un conjunt de cinc escenes juxtaposades. A l'esquerra hi hauria l'Anunciació, no conservada, però deduïble a partir de la segona escena, la Visitació, en què hi ha Maria («S[ANCTA] MARIA») i Isabel («ELISABETH») abraçades sota d'una arcada sostinguda per columnes. A continuació, coincidint amb l'eix axial de l'església i, per tant, sobre de l'altar (del sacrifici), hi ha representada la Nativitat de Jesús (fig. 37), molt mal conservada, però identificable per les restes que romanen de les figures del bou i la mula, mentre que a la dreta hi ha sant Josep meditant i amb el *tituli* que l'identifica («IOSEPH IVSTVS»), basat en dos evangelis (Mt 1, 19; Lc 2, 7). A cadascun dels costats de Maria, reclinada al centre en una màrrega tal com se solia representar a l'època, hi ha fragments d'una altra llegenda corresponent al *Carmen Paschale* novament:

«SALVE S[AN]CTA PARENS ENIXA PUERPERA REGEM /
NASCITVR EN FORTIS PEREANT QVOD CRIMINA MORIS»²⁴⁰.

Es tracta d'una lloança dedicada a Maria, la donzella de la qual nasqué el Messies que segons la fe cristiana abolí el pecat del món²⁴¹.

A continuació es representà l'episodi de l'Anunci als Pastors, on hi ha la inscripció que l'identifica: «GAVDENT PASTORES PASCENTEN CVNCTA VIDENTES». I finalment, trobem la darrera escena, l'Epifania o Adoració dels Mags, amb Maria entronitzada de perfil amb Jesús a la falda, envers els quals es dirigeixen els tres reis mags acompanyats per la inscripció: «T[R]INO REGIQUE DEOQUE SE[RVI]», és a dir, «Els tres reis que serveixen el Déu». Aquests episodis, que són els

²³⁸ PAGÈS, Montserrat. "Les pintures de Santa Maria de Mur...", pàg. 31.

²³⁹ HAWES, Charles H. "A Catalanian Fresco of the Twelfth Century". *Boston Museum of Fine Arts Bulletin*, vol. XXI, núm. 125, 1923, pàg. 38.

²⁴⁰ Nosaltres no l'hem sabut trobar en l'obra literària de Sedulius.

²⁴¹ PAGÈS, Montserrat. "Les pintures de Santa Maria de Mur...", pàg. 32.

més representatius del cicle de la infància de Jesús, haurien estat codificats abans per la literatura, tal com es desprèn del fet que algunes d'elles també apareguin en l'obra poètica titulada *Dittochaeon* (*Doble Aliment*) —en la part corresponent al Nou Testament—, escrita pel poeta hispà Aureli Prudenci Climent (348-405)²⁴².

Als esplandits de les finestres també es representaren figures. Als de l'esquerra trobem dos personatges masculins —duen túniques curtes— que, a manera d'atlants, sostenen la volta de ventall representada a l'intradós de l'arc. A la central trobem les figures de Caïm i Abel realitzant ofrenes a Jahvé. A l'esplandit esquerre de la finestra dreta es representà el fratricidi (fig. 38), protagonitzat per Caïm («CHAIM») matant Abel («ABEL») amb una destrat, mentre que al del costat hi ha la mà de Déu reprovant l'actuació de Caïm. En relació als dos atlants, seria convenient de recordar que és una iconografia de caràcter profà que també apareix al claustre de finals del segle XII.

La volta de l'absis meridional fou decorada amb una Ascensió de Crist segons es descrigué al llibre dels Fets dels Apòstols (Ac 1, 9-11), un tema poc representat en els absis romànics de Catalunya i França, segons Juan Vivancos²⁴³. D'acord amb la tradició iconogràfica carolíngia, es presenta el Crist de costat, amb una cama flexionada i l'altra damunt del cim de la muntanya. Amb la mà dreta sosté un disc o *mundus*, amb un probable sentit eucarístic, i el conjunt de la figura està emmarcat per una màndorla ametllada flanquejada per dos àngels, mentre que a la volta es conserven les restes d'una llegenda escrita amb lletres capitals de color blanc: «...DV...IAND...», llur font no ha estat identificada. Al registre inferior, al cilindre de l'absis, es representaren els testimonis d'aquest fet, els apòstols, dos dels quals es troben arrupits a l'intradós de la finestra, i que estan flanquejats per Maria (esquerra) i sant Pau (dreta).

Els conjunts decoratius d'ambdós absis responen a l'esquema tradicional de la pintura mural romànica, segons el qual els absis se solien dividir en dos registres amb representacions de les principals entitats celestials, rematats amb la figura de la *Maiestas Domini* o la *Maiestas Mariae*²⁴⁴.

El sistema ornamental de tot el conjunt consisteix en frisos d'emmarcament a les vores dels absis, composts amb tiges vegetals realitzades amb els colors blau i vermell damunt de fons negre. Aquest tipus es repeteix en els absis i en la nau de l'església, fet que ha dut algun estudiós a afirmar que tot fou policromat en una única etapa pictòrica²⁴⁵. Altrament, separant el registre de la conca de l'absis central trobem una greca simplificada derivada de la tradició antiga, flanquejada per sobre i per sota per

²⁴² PRUDENCI CLIMENT, Aureli. *Llibre de les corones, II. Rètol d'històries dels seus opuscles* ("Fundació Bernat Metge. Escriptors cristians", vol. CCXXX). Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1984, pàgs. 106-107.

²⁴³ ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1993), pàg. 362.

²⁴⁴ FOLCH, Joaquim. "L'art romànic: la pintura". FOLCH, Joaquim (dir.). *L'art català* (vol. I). Barcelona: Ayma Editoris, 1955, pàg. 232.

²⁴⁵ PAGÈS, Montserrat. "Les pintures de Santa Maria de Mur...", pàg. 30.

dues línies de punts blancs (o perles) alternats amb punts allargats. Per a separar les vinyetes del cicle de la infància, o bé com a element arquitectònic (en l'escena de la Visitació, per exemple), es féu ús de referències arquitectòniques com les columnes, que foren realitzades amb la simulació de les aigües que formen les diferents vetes del marbre, bé amb traços paral·lels en forma de V, o bé amb traços diagonals que fan l'efecte visual que són columnes helicoidals o entorxades²⁴⁶.

En analitzar l'estil i la tècnica del programa de Santa Maria de Mur, en un inici eren vistos com un exponent local més dels tallers formats i consolidats al nord d'Itàlia durant el segle XI, amb conjunts tan imponents com San Vincenzo in Galliano, a Cantù, i San Pietro al Monte de Civate, ambdues basíliques a la Llombardia (Itàlia)²⁴⁷. Posteriorment, Joan Sureda les atribuï a un cercle / taller / mestre anomenat «mestre de Mur» i les classificà en un grup que anomenà «mode marginal», dit així per posseir unes característiques estilístiques i una definició dels temes poc clares, en què les figures tenien un tractament monumental derivat de la tradició plàstica bizantina, però on predominava el grafisme lineal per sobre de la pinzellada pròpia d'Orient. En aquest grup marginal hi inclogué altres conjunts: el de Casesnoves, el de Fenollar, el de Cardona i el d'Arles del Tec²⁴⁸. En canvi, Núria de Dalmases i Antoni José i Pitarch les emmarcaren en el cercle originat en el Poitou francès, que es difongué en una geografia catalana força variada —de les comarques del Pallars a l'Alt Urgell, l'Alta Cerdanya, l'Osona, l'Empordà i el Rosselló— cap a la primera dècada del segle XII²⁴⁹.

L'estil de les pintures de Mur ha estat definit per Montserrat Pagès com un estil «de força qualitat», per bé que «anticlàssic i geomètric en el tractament de les figures»²⁵⁰. Les figures són geomètriques i l'aplicació del cromatisme força més bidimensional del que acostuma a ser en la plàstica altmedieval, i hi predomina la línia de contorn negra per damunt del modelat. El traç és segur i la composició fou molt ben resolta a partir d'una extrema simetria axial. Si en les conques absidals i en els registres superiors trobem representacions icòniques i hieràtiques de la Divinitat i del col·legi apostòlic, el registre inferior és narratiu, puix que pretén exposar els principals fets d'un imaginari bíblic.

Quant a la tècnica, ja Chandler R. Post assenyalà que, a diferència dels grans conjunts romànics com el de Sant Climent de Taüll (Alta Ribagorça, c. 1123), no trobem un fons de faixes cromàtiques horitzontals, sinó un fons realitzat amb l'aplicació

²⁴⁶ *Ibidem*, pàgs. 35-36.

²⁴⁷ GODAY, Josep. "Una iglesia románica policromada. Notas para el estudio de nuestras pinturas murales". *Museum*, vol. IV, núm. 2, 1914-1915, pàgs. 45-53.

²⁴⁸ SUREDA, Joan. *La pintura romànica a Catalunya* ("Alianza Forma", vol. XVII). Madrid: Alianza Editorial, 1981, pàgs. 231-236.

²⁴⁹ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàg. 281.

²⁵⁰ PAGÈS, Montserrat. "Les pintures de Santa Maria de Mur..." (2007), pàg. 40; Ídem. "Estil, iconografia i datació de les pintures de Santa Maria de Mur". ALCOY, Rosa; BESERAN, Pere (eds.). *Art i devoció a l'Edat Mitjana: abril del 2008* ("Imatges Indiscretas", vol. I). Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2011, pàg. 24.

del blanc de calç sobre el qual es representaren els personatges, que adquireixen més força i caràcter²⁵¹. Altrament, el «mestre de Mur» treballà amb el procediment de la pintura al fresc sobre emblanquinat, retocant-ne l'acabat final amb pintura al tremp. S'emprà la mateixa tècnica en altres conjunts eclesiàstics, com Santa Eulàlia d'Estaon (segon terç del segle XII), Sant Pau d'Estèrri de Cardós o Sant Pere de Sorpe (mitjan segle XII), les tres basíliques a la comarca del Pallars Sobirà²⁵².

A l'hora d'intentar vincular les pintures de Mur amb algun dels principals centres estilístico-formals dels comtats catalans als segles XI i XII, els historiadors de l'art s'han trobat amb la dificultat que aquestes no mantenen, més enllà de les característiques generals de la plàstica romànica, cap correspondència amb els principals conjunts catalans que hem conservat, com els cercles de Pedret o Taüll, d'ascendència llombarda, o amb el d'Osormort, llurs orígens es trobarien en la tradició pictòrica de la cort de Poitiers (Poitou, França). Si més no, els esforços no han estat en va, i al llarg de les dècades s'han anat teixint un reguitzell de correspondències estilístiques —també iconogràfiques— que ens dibuixarien un grup més o menys coherent. En un començament, Gertrudis Richert afirmà que els frescos de Santa Maria de Mur eren pròxims, tècnicament, als de Sant Martí del Fenollar (Rosselló, França, c. 1131-57)²⁵³; i Chandler R. Post hi afegí que en aquest últim conjunt també s'hi trobaven versos extrets del *Carmen Paschale*, mentre que la representació d'apòstols en conversa succeïa de la mateixa manera que a Sant Pere de la Seu d'Urgell (Alt Urgell, primer quart del segle XII)²⁵⁴. Amb aquest últim conjunt, Marcel Durliat exposà que hi havia correspondències estilístiques, puix que els rostres de les figures i els drapejats d'aquest i Mur estaven resolts de manera molt semblant²⁵⁵. Altrament, Joan Ainaud afirmà que l'estil de les pintures de Mur era molt semblant al de les de Santa Maria d'Arles del Tec (Llenguadoc-Rosselló, França, c. 1157)²⁵⁶, opinió que Joan Sureda refermà²⁵⁷. I a aquesta relació, més recentment Joan Ainaud afegí que la geometria i el dinamisme de les figures i escenes de Mur configuraven una fórmula semblant a les pintures de Sant Martí d'Ix (Alta Cerdanya, primera meitat segle XII)²⁵⁸. Altrament, Núria de Dalmaes i Antoni José i Pitarch afegiren que la fossilització de l'estil que palesem a Arles i a Mur es repeteix a Sant Martí de la Cortinada (Ordino, Andorra, mitjan segle XII)²⁵⁹.

²⁵¹ POST, Chandler Rathfon. *op. cit.*, pàg. 119.

²⁵² PIJOAN, Josep; GUDIOL RICART, Josep. *Les pintures murals romàniques de Catalunya* ("Monumenta Cataloniae", vol. IV). Barcelona: Editorial Alpha, 1948, pàg. 131.

²⁵³ RICHERT, Gertrudis. *La pintura medieval en España. Pinturas murales y tablas catalanas*. Barcelona, 1926, pàg. 18.

²⁵⁴ POST, Chandler Rathfon. *op. cit.*, pàgs. 117-121.

²⁵⁵ DURLIAT, Marcel. *L'art roman en Espagne*. París: Les Éditions Braun & Cie, 1962, pàg. 46.

²⁵⁶ AINAUD, Joan. *Pintura romànica catalana*. Barcelona: Editorial Vergara, 1962, pàg. 26.

²⁵⁷ SUREDA, Joan. *op. cit.*, pàg. 234.

²⁵⁸ AINAUD, Joan. *Art romànic: guia*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Museu d'Art de Catalunya, 1973, pàg. 176.

²⁵⁹ DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *op. cit.*, pàg. 285.

A tots aquests vincles, la conservadora del MNAC, Montserrat Pagès, afegí la proximitat de Mur amb els frescos força malmesos de Sant Miquel de Moror (Pallars Jussà, segle XII). En ells s'hi pot evidenciar l'estil geometritzant en les figures, l'ús dels colors groc i turquesa aplicats amb tonalitats clares, així com alguns detalls iconogràfics. I refermà aquesta hipòtesi adduint al fet que Moror pertanyia a la pabordia de Mur. Altrament, relacionà les decoracions de Mur amb les de Sant Policarp de Rasès (fi segle XII), també vinculades amb les d'Arles, Serrabona i Estavar. El tractament dels rostres, la gestualitat i els drapejats, així com el dels *flying folds* (draps voladissos) de les figures de Sant Policarp, és molt pròxim al de Mur. A més a més, a Rasès les màndorles també estan representades a partir de franges ondulants, com si fossin un fluït, a la manera de Mur. Finalment, com en aquest darrer conjunt, a Rasès també es féu ús del color turquesa rebaixat de to. Aquest vincle era possible a la pràctica, car els centres religiosos dels comtats catalans estaven estretament vinculats amb els del *Midi* francès, tant políticament com religiosa, relacions de les quals sorgirien semblances artístiques i culturals²⁶⁰. D'aquesta manera, doncs, el conjunt pictòric de Mur estaria directament emparentat amb la Seu d'Urgell i altres centres eclesiàstics del Lluenguadoc i el Rosselló.

La cronologia de les pintures de Santa Maria de Mur ha generat una llarga discussió historiogràfica que per ara sembla estar aclarida. Tot s'originà amb un article redactat per Josep Pijoan, que situà les decoracions de Mur entre els segles XI i XII²⁶¹. En el mateix any, Walter S. Cook dedicà un altre estudi als frescos i afirmà que no podien haver estat realitzats a la primera meitat del segle XII a causa de la presència dels símbols dels evangelistes flanquejant la Divinitat, un esquema que, segons l'autor, no s'originà fins al bastiment de la catedral de Chartres, a l'*Île-de-France*, entre 1145-50²⁶². En canvi, Charles Hawes contradigué l'anterior en afirmar que el conegut conjunt de Sant'Angelo in Formis (Campania, Itàlia), datat durant l'abadiat de Desiderius (1075-87), ja incloïa els quatre símbols del tetramorf a l'entorn de Déu en majestat i que el mateix tema fou representat en el cercle de Cluny (Borgonya, França) abans del segle XI. En base a aquests arguments, Hawes afirmà que les pintures de Mur no haurien d'ésser datades més enllà de començaments del segle XII²⁶³. Poc temps després, Josep Gudiol i Cunill defensà que les pintures eren de ben entrat el 1100²⁶⁴.

Amb Charles L. Kuhn es tornà a canviar de paradigma quan defensà que era possible que haguessin estat realitzades pels volts del 1168, és a dir, a la segona meitat del segle XII, a partir d'una donació del comte Arnau Mir, opinió refermada pel fet que

²⁶⁰ PAGÈS, Montserrat. "Estil, iconografia i datació...", pàgs. 24-26.

²⁶¹ PIJOAN, Josep. *op. cit.*, pàgs. 4-12.

²⁶² COOK, Walter W. S. "The New Romanesque Fresco from Catalonia in the Boston Museum of Fine Arts". *American Journal of Archaeology*, vol. V, núm. 27, 1923, pàgs. 63-64.

²⁶³ HAWES, Charles H. *op. cit.*, pàg. 40.

²⁶⁴ GUDIOL CUNILL, Josep. *Els Primitius* ("La Pintura Mig-Eval Catalana", vol. I). Barcelona: S. Babra, 1927, pàg. 281.

la iconografia general era complexa²⁶⁵. Chandler R. Post fou del mateix parer i l'argumentà adduint que el conjunt demostrava un major control en la tècnica que la resta de conjunts catalans de la primera meitat de la centúria²⁶⁶. Walter S. Cook i Josep Gudiol i Cunill, comparant les pintures amb les del Fenollar i les del Panteó de Reis de Sant Isidor de Lleó, proposaren la data de 1150²⁶⁷, actitud que fou represa per Eduard Junyent²⁶⁸, al torn que Janine Wettstein no es manifestà²⁶⁹. En relacionar-les estilísticament amb les pintures d'Arles, llur església havia estat consagrada el 1157, Joan Ainaud no dubtà en datar-les a partir d'aquesta data²⁷⁰. I també cap a mitjan segle XII fou el parer de Santiago Alcolea i Joan Sureda²⁷¹, mentre que en l'article dedicat a les pintures en la *Catalunya romànica*, Juan Vivancos s'afegí a l'opinió de datar-les a la segona meitat del 1100²⁷².

Finalment, Xavier Barral defensà que la cronologia de Mur no havia d'ésser tan endarrerida en dir que «*la grande époque de la peinture romane catalane commence réellement à la fin de cette période [l'XIe siècle] avec les ensembles de Boí, de Mur puis de Pedret*»²⁷³.

Per ara, la qüestió cronològica sembla estar resolta a partir de diferents estudis realitzats per Montserrat Pagès, qui a una interpretació iconològica sobre la promoció, proposà una cronologia específica a començaments del 1100. Tal com exposa la historiadora de l'art, l'èmfasi fou posat en la visió de Crist en majestat com a senyor absolut, no tan sols per la iconografia i les inscripcions literàries, sinó també per la posició elevada —es troba a la conca absidal— i per l'estil monumental. Just a sota hi ha el col·legi apostòlic, els representants de la primigènia institució de l'Església. Finalment, a la base trobem el començament de la història de la Salvació, els episodis més importants de l'anunci, l'arribada i el reconeixement universal del Messies, redemptor del pecat de l'ésser humà. Al seu torn, les ofrenes realitzades per Caïm i Abel eren posseïdores d'un contingut eucarístic idoni per al lloc on foren representades, l'absis axial, on s'oficialitzava el ritual de l'Eucaristia; mentre que el fratrícidí simbolitzava la lluita universal entre el Bé i el Mal. En definitiva, s'escolliren els

²⁶⁵ KUHN, Charles L. *op. cit.*, pàgs. 33-34.

²⁶⁶ POST, Chandler Rathfon. *op. cit.*, pàg. 121.

²⁶⁷ COOK, Walter W. S.; GUDIOL RICART, Josep. *Pintura e imageria románicas* ("Ars Hispaniae, Historia Universal del Arte Hispánico", vol. VI). Madrid: Editorial Plus Ultra, S.A., 1980 (1950), pàgs. 50-52.

²⁶⁸ JUNYENT, Eduard. *Catalogne romane* (vol. II) ("La Nuit des Temps", vol. XIII). La Pierre-qui-Vire: Zodiaque, 1961, pàg. 202.

²⁶⁹ WETTSTEIN, Janine. *La fresque romane. Italie-France-Espagne, études comparatives* ("Bibliothèque de la Société Française d'Archéologie", vol. II). Paris: Arts et Métiers Graphiques, 1971, pàg. 107.

²⁷⁰ AINAUD, Joan. *Pintura romànica...* (1962), pàg. 26; AINAUD, Joan. *Art romànic...* (1973), pàg. 176.

²⁷¹ ALCOLEA, Santiago; SUREDA, Joan. *El Romànic català* ("Col·lecció Vulpellac", vol. I). Barcelona: Editorial Juventud, S.A., 1975, pàg. XV; SUREDA, Joan. *op. cit.* (1981), pàg. 234.

²⁷² ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 362.

²⁷³ BARRAL, Xavier. *Histoire et chronologie de la peinture murale romane du Musée National d'Art de Catalogne*. Paris: Diffusion de Boccard, 1994, pàg. 838.

episodis representatius per a mostrar el conjunt de la història de la Salvació, que acabaria amb el triomf del bé per la voluntat de Déu.

El programa iconogràfic estaria relacionat amb el context històric que s'havia viscut a Mur a les darreries del segle XI, en què havia tingut lloc l'homicidi del comte Ramon IV de Pallars Jussà en la conjuntura de conflictes amb el comtat sobirà, i el bisbe Ot de la Seu d'Urgell havia fet prevaldre la justícia divina amb el jurament de pau i treva entre els comtes jussans i els sobirans. Així, segons Montserrat Pagès, el programa pictòric hauria estat realitzat en una única campanya durant el primer quart del segle XII (c. 1100-25), a instàncies del comte Pere Ramon (1098-1112) —figura en els documents com «*hedificator et custos*» de Santa Maria de Mur—, i coincidint amb el govern de Bernat (1112-24), germà i successor de l'anterior.

Altrament, la historiadora de l'art es planteja la hipòtesi molt justificada que, si en matèria eclesiàstica, el bisbe Ponç de Roda d'Isàvena (1097-1104) fou qui ajudà el comte Pere a desvincular Santa Maria de Mur de la diòcesi d'Urgell per a que passés a dependre directament de la Santa Seu —recordeu la butlla emesa per Urba II el 1099—, en qüestions culturals i artístiques hauria pogut succeir exactament el mateix. De fet, el successor de Ponç fou el bisbe Ramon de Roda (1104-26), l'antic prior de Sant Serni de Tolosa (1100), i associat a les empreses artístiques del senyor d'Erill pel que feia a les parròquies de la vall de Boí. Així, el mentor iconogràfic de les pintures de Mur, és a dir, qui hauria concebut el programa narratiu i el seu tractament, potser caldria cercar-lo en el si del cercle de Sant Vicenç de Roda d'Isàvena, que estava molt vinculat al papat i als centres monàstics i canònics del Llenguadoc, al *Midi* francès²⁷⁴.

²⁷⁴ PAGÈS, Montserrat. "Noblesse et patronage: El Burgal et Mur. La peinture murale en Catalogne aux XIe et XIIe siècles". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, vol. XXXVI, 2005, pàgs. 190-194; Ídem. *Sobre pintura romànica catalana* ("Biblioteca Serra d'Or", vol. CCCXLI). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, pàgs. 116-128; Ídem. "Estil, iconografia i datació..." (2010), pàgs. 27-28.

4. Conclusions

Les notícies documentals que actualment es coneixen del castell de Mur són relativament nombroses, i la majoria d'elles daten del segle XI, probablement puix que durant aquest segle Mur pertanyé a un llinatge comtal —posteriorment, passà a ésser propietat de barons. Nogensmenys, cal recordar que bona part d'aquestes notícies històriques esmenten la fortalesa des d'un punt de vista legal o administratiu, mentre que la resta la citen de manera circumstancial, sigui en un judici, una venda o un testament; en cap cas la documentació que ens ha pervingut fa referència a qualsevol altre aspecte del monument.

Des del primer quart del segle XI, aproximadament, el castell de Mur passà a formar part d'una xarxa de nuclis fortificats i militaritzats que, en col·laboració, protegien les fronteres dels sarraïns que es trobaven al sud-oest del comtat de Pallars Jussà, al torn que era un centre civil més dins de la política dels comtes jussans, llurs relacions amb els veïns cristians eren força problemàtiques en una època, la primera meitat del segle XI, en què els comtats pirinencs encara s'estaven estructurant. D'altra banda, el conjunt casteller de Mur no tan sols era un enclau defensiu més del territori, sinó que també constituïa un centre des del qual explotar les propietats, administrar la població i emmagatzemar els excedents agrícoles de la seva circumscripció. Seria tenint en compte totes aquestes variants, així com la necessitat d'autorepresentació simbòlica d'un estament noble cada vegada més poderós i consolidat, que hauria estat bastit el *castrum* de Mur.

Des del punt de vista arquitectònic, el castell de Mur és l'exemple català més ben conservat del grup al qual pertany, el dels «castells roquers», una tipologia arquitectònica consistent en un nucli encimbellat damunt d'un turó espadanyat o base rocosa que emprava com a element de defensa natural, articulat per una torre mestra central —en molts casos, l'element originari—, envoltada i protegida per un recinte que actuava d'habitatge d'un *potente* i la guarnició, així com de centre administratiu. Les «roques» derivaven dels models fortificats poc sistematitzats del segle X i constituïren un dels tipus més difosos de la Catalunya Vella, tal com hem pogut comprovar en altres casos pallaresos. Quant als procediments constructius, podem afirmar que Mur fou bastit amb algunes de les tècniques arquitectòniques més pràctiques i útils del seu temps, com l'aparell de mida petita conformant filades relativament regulars o els arcs de mig punt realitzats amb pedres adovellades, trets característics del romànic d'ascendència llombarda del segle XI. També cal esmentar la utilització d'un morter amb gran quantitat de calç que atorga gran resistència a la fortificació.

Per definició, un castell és un nucli fortificat des d'on protegir i controlar un territori, i l'exemple de Mur compliria aquests dos objectius fonamentals, atès que posseïa una torre dirigida principalment a les funcions de vigia i defensa passiva —no

tant d'habitatge—, així com uns llenços de muralla gruixuts i construïts amb les millors tècniques que disposaven a l'època, i mitjançant els quals custodiaven l'espai intern. A més a més, la fortalesa de Mur també posseïa uns espais reservats a l'habitatge, destacant en primera instància la sala noble o *domicilium*, llurs orígens els trobaríem en altres centres castrals erigits en època preromànica, al segle X, i que estaria destinada a la vida dels nobles i als més pròxims, per als quals fou dotat de certs elements de confort (aiguamans, latrines, alcova, etc.); i d'altra banda, tindríem l'àrea de la guarnició, separada arquitectònicament de la primera, i qualificable de més senzilla i modesta en materials i mides.

El centre de Mur el tenim documentat per primera vegada en el segle X, època en què hauria estat construïda la part primigènia, la torre mestra, mentre que la generalitat de l'obra ha estat datada, per les característiques tipològiques, els procediments de construcció i els estrats arqueològics, cap a mitjan segle XI, moment en què es trobava sota la potestat de Ramon IV de Pallars Jussà i llur esposa Valença, així com del pare d'aquesta última, el magnat urgellès Arnau Mir de Tost. Malgrat la pèrdua de moltes de les dependències de l'interior, el conjunt ha patit poques transformacions arquitectòniques posteriors, de tal manera que ha arribat amb una epidermis força pura fins al segle XXI, aspecte encara més remarcable si se'l compara amb el cas veí de l'antiga canònica, llur funcionalitat de culte s'ha mantingut intacte al llarg de les centúries i, en conseqüència, ha anat patint múltiples reformes.

Quant a la canònica de Santa Maria de Mur, per ara sembla que la documentació i l'arqueologia han tret a la llum l'existència d'un centre eclesiàstic anterior, llur naturalesa tan sols ha estat esbossada per la manca d'altres dades, però que hauria consistit en una menuda església preromànica documentada des del 969. Des dels orígens de la basílica actual, pels volts del 1060, els comtes pretenien establir-hi una comunitat de canonges agustinians regulars, quelcom que s'hauria aconseguit quaranta anys després, cap el 1100, tal com ens demostra la documentació. Fou en aquest hiat temporal, així com durant bona part de la centúria següent, del 1100 al 1170 aproximadament, que els comtes dugueren a terme una política d'enriquiment d'aquest cenobi a partir de donacions de drets i propietats amb la finalitat d'aconseguir beneficis espirituals. En contrast amb el cas del castell, l'arxiu de la canònica de Mur és molt més ric i ampli i, si bé no el conservem físicament, tal vegada tenim la sort de posseir la transcripció literal que en féu un religiós —Josep Martí— procedent de Bellpuig de les Avellanès al segle XVIII. A banda de l'acta de consagració, en aquest corpus arxivístic hi predominen vendes i donacions, butlles i privilegis, un tipus de documents legals i administratius que tan sols amb timidesa i precaució es podria relacionar amb el conjunt arquitectònic i artístic.

Ens abelliria definir l'església de Santa Maria de Mur com una obra arquetípica de la seva època, per bé que posseïdora d'uns elements que la converteixen en individual

i inconfundible. Com anteriorment hem exposat, l'edifici cultual de Mur constituïria un exemple significatiu de l'«arquitectura romànica meridional» d'ascendència llombarda, la tendència més estesa de la Catalunya Vella a mitjan segle XI, i realitzat en un ambient rural —no seria un conjunt catedralici com el de Vic o el de Barcelona. Elements com la planta basilical de tres naus, els absis semicirculars, els pilars cruciformes, les voltes de canó en pedra recorregudes per arcs torals o la puresa dels volums arquitectònics, tot de dimensions relativament reduïdes, justificarien perfectament aquesta afirmació. I dit això, cal esmentar que té elements que l'individualitzen i li atorguen un caràcter autònom, com el bell programa pictòric, les pilastres estiliformes o l'equilibrat disseny dels absis, que foren fruit de la iniciativa dels artífexs, fossin els promotors o bé els mestres d'obra; i als quals caldria afegir-hi d'altres, com la presència de només dues úniques naus, la conservació del clos canonical o l'afegiment de capelles laterals, trets que són conseqüències de la dinàmica històrica i física del monument. I pel que fa a la tècnica, no estaria de més recordar que en l'església palesem l'elaboració de diferents etapes històriques entre les quals la romànica de l'onzena centúria es caracteritza per l'ús d'un aparell menut simplement escairat per a regularitzar-lo, elaborat a partir de pedra local i lligat mitjançant morter de calç, així com la manca d'una epidermis decorativa desenvolupada.

La canònica hauria posseït un claustre de mides i realització modestes que si bé l'establiment de la comunitat pels volts del 1100 ha dut algun estudiós a pensar que fou erigit en aquest moment, la majoria dels autors n'han retardat el bastiment cap a finals del segle XII. Els capitells (fí segle XII – inici segle XIII), força mal conservats, són petits en correspondència amb el conjunt de l'obra i la situació que havien d'ocupar i, per bé que hi ha mostres d'una iconografia religiosa —l'àngel o ésser alat—, la majoria de temes ens permeten parlar d'un conjunt conceptualment no religiós. L'estat d'alguns dels capitells impedeix qualsevulla anàlisi estilística i/o tècnica, però podem afirmar amb prou seguretat que hi predominà la tendència a realitzar formes arrodonides, volumètriques i fins tosques, així com l'ús de pedra local de granulometria gruixuda que accentuà l'acabat de formes rudimentàries. Finalment, certs temes i esquemes tipològics ens han dut a pensar en el claustre de Mur com un exponent molt residual del que s'havia gestat en els tallers rossellonesos i ripollesos de mitjan segle XII i la segona meitat de la centúria, constituint un exemple gairebé aïllat i tradicionalista en la seva època.

Quant al programa pictòric mural de l'església, aquest presenta una iconografia força típica dels absis romànics de la Catalunya Vella, amb unes peculiaritats iconogràfiques que han permès de relacionar-lo amb la conjuntura històrico-política del comtat de Pallars Jussà. En ell palesem la coneixença i la utilització, per part dels menuts cercles eclesiàstics dels segles XI i XII, dels poemes cristians de l'Antiguitat Tardana, com Sedulius. Malgrat la problemàtica cronològica, les últimes tesis han datat

el programa al primer quart del segle XII, entre els governs de Pere Ramon i Bernat de Pallars Jussà. Finalment, l'estil i la tècnica de les pintures de Mur permetrien relacionar-les amb un conjunt conformat per la Seu d'Urgell, Fenollar, Arles, la Cortinada, Rasès i Moror, uns centres que ens dibuixarien una geografia que aniria des del Pallars, passant per Andorra i fins el Rosselló, i que estarien estretament vinculats als centres eclesiàstics del *Midi* francès i al de Roda d'Isàvena.

Per ara, sembla ser que bona part del coneixement que podem adquirir d'un conjunt com el de Mur ja ha sortit a la llum per mitjà d'estudis diversos publicats al llarg de més d'una centúria —del 1883 al 2013. Però una de les conclusions més importants a la qual hem arribat al llarg d'aquest treball és que el coneixement tan profund que actualment tenim del conjunt castral de Mur es deu a l'esforç de professionals procedents de les diverses branques històriques, ja no sols de la Història i la Història de l'Art, sinó també de l'Arqueologia i l'Antropologia. I és teixint les dades i conclusions aportades per tots ells que s'ha pogut confeccionar el complexíssim mapa d'un conjunt castral que tingué el seu auge durant els segles XI i XII.

5. Bibliografia

5.1. Bibliografia i hemerografia

- ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. “Castell de Mur”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà, el Pallars Jussà* (“Catalunya romànica”, vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 347-352.
- ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al*²⁷⁵. “Santa Maria de Mur”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà, el Pallars Jussà* (“Catalunya romànica”, vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 352-364.
- ADELL GISBERT, Joan-Albert; YARZA, Joaquín; TORMO, Jordi. “Santa Maria de Covet”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà, el Pallars Jussà* (“Catalunya romànica”, vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 378-393.
- ADELL GISBERT, Joan-Albert. *Col·legiata de Sant Vicenç de Cardona. Guia històrica i arquitectònica*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, S.A., 1994.
- _____. “Els castells altmedievals: espais de residència i defensa”. *Lauro, revista del Museo de Granollers*, núm. 19, 2000, pàgs. 10-17.
- _____. “L’arquitectura romànica a les canòniques agustinianes”. *Lambard: estudis d’art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàgs. 15-19.
- AINAUD, Joan. *Art romànic: guia*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Museu d’Art de Catalunya, 1973.
- _____. *Pintura romànica catalana*. Barcelona: Editorial Vergara, 1962.
- ALCOLEA, Santiago; SUREDA, Joan. *El Romànic català* (“Col·lecció Vulpellac”, vol. I). Barcelona: Editorial Juventud, S.A., 1975.
- ARAGUAS, Philippe. “Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-1100)”. *Bulletin Monumental*, tom. CXXXVII, p. 3, 1979, pàgs. 205-224.
- _____. “Mozarabes et lombards: les châteaux du premier art roman en Aragon et Catalogne”. *Actas del I Congreso de Castellología Ibérica* (“Congreso de Castellología Ibérica”, Aguilar de Campoo, 14-17 setembre 1994). Palència: Diputación Provincial de Palencia. Departamento de Cultura, 1998, pàgs. 15-32.
- BADIA, Joan; *et al*²⁷⁶. “Sant Pere de Rodes”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *L’Empordà, II* (“Catalunya romànica”, vol. IX). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990, pàgs. 657-728.

²⁷⁵ Els altres autors són: Maria-Lluïsa Cases (història), Dídac López (escultura), Juan Vivancos (pintura mural), Celina Llaràs i Lluïsa Carabasa (talles de fusta).

²⁷⁶ Els altres autors són: Maria-Lluïsa Ramos (història), Joan-Albert Adell (estat de la qüestió), Immaculada Lorés i Jordi Camps (escultura).

- BADIA, Joan. *Monestir de Sant Pere de Rodes: guia històrica i arquitectònica*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, S.A., 1993.
- BARAUT, Cebrià. *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1986.
- _____. "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)". *Urgellia*, núm. 1, 1978, doc. 68, pàgs. 11-182.
- BARRAL, Xavier. "El Paisatge Monumental d'Època Preromànica i Romànica". BARRAL, Xavier (dir.). *Urbanisme, arquitectura civil i industrial* ("Ars Cataloniae", vol. III). Barcelona: L'Isard, 1997-8, pàgs. 88-116.
- _____. *Histoire et chronologie de la peinture murale romane du Musée National d'Art de Catalogne*. París: Diffusion de Boccard, 1994.
- _____. "L'escultura romànica de les canòniques agustinianes". *Lambard: estudis d'art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàg. 55-63.
- BETRAN, Prim. "Gregori IX i la canònica de Santa Maria de Mur". *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XLVI, 1973, pàgs. 37-41.
- BOCHACA, Maria Pilar; PORTET, Carles; PUIG, Ramon Maria. *Mur* ("La Cullereta. Home i societat", vol. IV). Lleida: Pagès Editors, 1991.
- BOLÓS, Jordi; BOIX, Jordi; BUSQUETA, Joan-Josep. "Castell de Falç". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *La Ribagorça* ("Catalunya romànica", vol. XVI). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, pàgs. 486-488.
- BOLÓS, Jordi. "Els castells a l'edat mitjana". *L'Erol: revista cultural del Berguedà*, núm. 96, 2008, pàgs. 10-17.
- _____. "Els castells medievals a Catalunya". *L'arquitectura militar medieval. Jornades d'Història i Arqueologia del Maresme* (Actes de les "Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme", Mataró, 13-30 octubre 1999). Mataró: Grup d'Història del Casal, 2000, pàgs. 11-23.
- BONNASSIE, Pierre. *Catalunya mil anys enrera: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1979-81.
- BOTO, Gerardo. "Nova et vetera en las canónicas catalanas: agustinianos y aquisgranenses". YARZA, Joaquín; BOTO, Gerardo (coords.). *Claustros románicos hispanos*. Lleó: Edilesa, 2003, pàgs. 305-349.
- BOÜARD, Michel de. *Manual de arqueología medieval: de la prospección a la historia*. Barcelona: Editorial Base, Editorial Teide, 1977 (1975).
- CABAÑERO, Bernabé. "La transición del prerrománico al románico en la castellología aragonesa y catalana". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, vol. XXIII, 1992, pàgs. 65-81.
- _____. *Los Castillos catalanes del siglo X: circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996.

- CARRERAS CANDI, Francesc. "Excursió a Isona, Mur y Meià". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any VII, núm. 24, 1897, pàgs. 285-296.
- CATALÀ ROCA, Pere. "Castell de Mur". CATALÀ ROCA, Pere (dir.). *Els Castells Catalans* (vol. VI, tom. 2). Barcelona: Rafael Dalmau, 1979, pàgs. 1303-1318.
- CHESÉ, Ramon (ed.). *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198* (2 volums) ("Diplomataris Fundació Noguera", vols. LX-LXI). Barcelona: Fundació Noguera. Pagès Editors, SL, 2011.
- COOK, Walter W. S.; GUDIOL RICART, Josep. *Pintura e imageria románicas* ("Ars Hispaniae, Historia Universal del Arte Hispánico", vol. VI). Madrid: Editorial Plus Ultra, S.A., 1980 (1950).
- COOK, Walter W. S. "The New Romanesque Fresco from Catalonia in the Boston Museum of Fine Arts". *American Journal of Archaeology*, vol. V, núm. 27, 1923, pàgs. 63-64.
- CORREDERA, Eduardo. *Santa Maria de Mur: cronologia* ("Estudis (Garsineu Edicions)", vol. XV). Tremp: Garsineu Edicions, 2003.
- CUENCA, Luís de. *Historia de la Baronía y Pabordato de Mur y la cronología de los condes de Pallars* ("Amicus Liber", vol. III). Tremp: Garsineu Edicions, 2006 (1906).
- Cuixà: *l'església preromànica, s. X, la cripta i el campanar, s. XI, el claustre i la tribuna, s. XII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1973.
- D'ABADAL, Ramon. *Dels visigots als catalans* (vol. I). Barcelona: Edicions 62, S.A., 1986 (1969).
- _____. *Els Comtats de Pallars i Ribagorça* ("Catalunya carolíngia", vol. III). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1955.
- DALMASES, Núria de; JOSÉ PITARCH, Antoni. *Els inicis i l'art romànic. s. IX-XII* ("Història de l'art català", vol. I). Barcelona: Edicions 62, S.A., 1983-6.
- DELCOR, Mathias. "Les origines de Saint-Martin du Canigou. De la légende à l'histoire". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 3, 1972, pàgs. 103-121.
- DURLIAT, Marcel. *El Rosselló romànic*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1973 (1958).
- _____. *L'art roman en Espagne*. París: Les Éditions Braun & Cie, 1962.
- _____. "L'église et le cloître de Saint-Martin du Canigou". *Tramontane*, vol. XXXVI, núm. 341, 1952, pàgs. 302-308.
- _____. "Le Roussillon et la sculpture romane". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 4, 1973, pàgs. 19-28.
- _____. "Les cloîtres romans du Roussillon". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 4, 1973, pàgs. 68-76.
- _____. "L'iconographie d'abside en Catalogne". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 5, 1974, pàgs. 99-116.

- ESPAÑOL, Francesca. “La polifuncionalidad de un espacio restringido. Los usuarios religiosos y la satisfacción de las necesidades comunitarias”. YARZA, Joaquín; BOTO, Gerardo (coords.). *Claustros románicos hispanos*. Lleó: Edilesa, 2003, pàgs. 11-29.
- FELIU, Gaspar. *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010.
- FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I* (3 volums) (“Diplomataris Fundació Noguera”, vols. XVIII-XX). Barcelona: Fundació Noguera; Lleida: Pagès Editors, S.L., 1999.
- FERNÁNDEZ DEL MORAL, Isabel. “Organització del sistema defensiu medieval: la frontera del Montsec als volts de l'any 1000”. SANCHO PLANAS, Marta (coord.). *Ipsa Fabricata: estudi arqueològic d'un establiment siderúrgic medieval*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, 1997, pàgs. 145-168.
- FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ MONTARDIT, Eduard. *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI* (“El Comtat d'Urgell”, vol. IX). Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2010.
- FITÉ, Francesc. “Arnau Mir de Tost i el culte a les relíquies. Un exponent pirinenc en la promoció dels santuaris”. *Urgellia*, vol. XVI, 2006-2007, pàgs. 511-550.
- _____. “Les torres de guaita de la Catalunya de ponent. Alguns exemples de l'àrea del Montsec”. *Setmana d'Arqueologia Medieval: resums de les conferències*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1986, pàgs. 25-98.
- _____. “Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. X-XI). Una hipòtesi sobre el seu origen”. YARZA, Joaquín; ESPAÑOL, Francesca (eds.). *Actes del Vè Congrés Espanyol d'Història de l'Art* (vol. I) (“Vº Congreso Nacional de Historia del Arte”, Barcelona, 29 octubre – 3 novembre 1984). Barcelona: Marzo 80, 1986, pàgs. 159-170.
- _____. “Llordà i Mur, castells de la Marca del Pallars Jussà”. *Collegats: anuari del Centre d'Estudis del Pallars*, vol. II, 1988, pàgs. 31-55.
- FLUVIÀ, Armand de. “Mur”. *Gran Enciclopèdia Catalana* (vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, S.A., 1999 (1976), pàgs. 497-498.
- FOLCH, Joaquim. “L'art romànic: la pintura”. FOLCH, Joaquim (dir.). *L'art català* (vol. I). Barcelona: Ayma Editoris, 1955, pàgs. 205-240.
- GALTIER, Fernando. “Les châteaux lombards de l'Aragon, a l'aube de la castellologie romane occidentale. La tour ronde”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 18, 1987, pàgs. 173-206.
- GODAY, Josep. “Los castillos románicos de Mur y Llordà”. *Museum*, vol. IV, núms. 11-12, 1914, pàgs. 403-406.

- _____. “Una iglesia románica policromada. Notas para el estudio de nuestras pinturas murales”. *Museum*, vol. IV, núm. 2, 1914-1915, pàgs. 45-53.
- GÓMEZ, Xavier. “Intervencions arqueològiques a Lleida durant l’any 1998”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, núm. 9, 1999, pàgs. 353-363.
- _____. “Intervencions arqueològiques a Lleida durant l’any 1999”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, núm. 10, 2000, pàg. 383-395.
- GOUGUENHEIM, Sylvain. *La réforme grégorienne. De la lutte pour le sacré à la sécularisation du monde*. París: Temps Présent, 2014.
- GUARDIA, Milagros; CAMPS, Jordi; LORÉS, Immaculada. *El descubrimiento de la pintura mural románica catalana: la colección de reproducciones del MNAC* (“Los Dossiers del MNAC”, vol. I). Barcelona: Sociedad Editorial Electa España, S.A., 1993.
- GUDIOL CUNILL, Josep. *Els Primitius* (“La Pintura Mig-Eval Catalana”, vol. I). Barcelona: S. Babra, 1927.
- HAWES, Charles H. “A Catalanian Fresco of the Twelfth Century”. *Boston Museum of Fine Arts Bulletin*, vol. XXI, núm. 125, 1923, pàgs. 32-40.
- JAMPY, Martin. *Guide illustrée de l’abbaye de Saint-Martin du Canigou*. Céret: Imprimerie L. Roque, 1927.
- JEDIN, Hubert (dir.). *Manual de historia de la Iglesia: de la Iglesia de la primitiva edad media a la reforma gregoriana* (tom. III) (“Biblioteca Herder”, vol. LXXVIII). Barcelona: Editorial Herder, 1987.
- JUNYENT, Eduard. *Catalogne romane* (vol. II) (“La Nuit des Temps”, vol. XIII). La Pierre-qui-Vire: Zodiaque, 1961.
- KUHN, Charles L. *Romanesque Mural Painting of Catalonia*. Cambridge: Harvard University Press, 1930.
- Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys* (“Excavacions arqueològiques a Catalunya”, núm. 1). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1982.
- LORÉS, Immaculada. *El monestir de Sant Pere de Rodes* (“Memòria Artium”, vol. I). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, 2002.
- MARCA, Pere de. *Marca Hispanica* (“*Apographa historica Cathaloniae*. Series historica”, vol. I). Barcelona: Editorial Base, 1998 (1688).
- MARTÍ, Josep. *Recopilación y resumen de los instrumentos y papeles que se hallan reconditos en el archivo de la iglesia colegiata de Mur, ordenados por Joseph Marti canónigo regular del Real monasterio de Santa Maria de Bellpuig de las Avellanas, en 1794, a solicitud y bajo los auspicios del muy ilustre Sr. D. Ramón Goser y Casellas* («Papeles de Mur»). Biblioteca de Catalunya: Manuscrit núm. 150.

- MARTÍN, Lúdia. “Intervencions arqueològiques a Lleida durant l’any 2000”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, núms. 11-12, 2001, pàgs. 401-412.
- MARTINELL, Cèsar. *Amics de l’Art Vell: els sis primers anys, 1929-1935: memòria de l’obra realitzada per l’entitat des de la seva fundació fins avui*. Barcelona: Pere Bas i Vich, 1935.
- MARTÍNEZ TEIXIDÓ, Lydia. “El comtat de Pallars”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà* (“Catalunya romànica”, vol. XV). Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 25-33.
- _____. “El marc institucional”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà* (“Catalunya romànica”, vol. XV). Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 33-55.
- _____. “L’organització eclesiàstica”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà* (“Catalunya romànica”, vol. XV). Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 52-55.
- _____. “L’organització política dels comtats”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà* (“Catalunya romànica”, vol. XV). Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 24-25.
- MARUGAN, Carme Maria; OLIVER, Jaume. “El Pallars medieval”. MARUGAN, Carme Maria; RAPALINO, Verònica (coords.). *Història del Pallars dels orígens als nostres dies*. Lleida: Pagès Editors, S.L., 2005, pàgs. 45-86.
- MIQUEL ROSELL, Francesc X. (ed.). *Liber Feudorum Maior: cartulario real que se conserva en el archivo de la Corona de Aragón* (vol. I). Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, 1945-47.
- MIR, Antoni. *Monografia de la fidelísima vila de Tremp y del Cenobio y Castillo de Mur*. Lleida: Impr. José Sol Torrens, 1883.
- MIRET SANS, Joaquim. “La fundació del monastir de Mur”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VI, núm. 43, 1911-1912, pàgs. 112-123.
- MONREAL, Lluís; RIQUER, Martí de. *Els Castells medievals de Catalunya* (vol. III). Figueres: Falcó, 1955-65.
- NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *Castell de Mur: estudi de paraments i lectura estructural de l’església de Santa Maria de Mur* (“Col·lecció Cimbori”, vol. II). Lleida: Diputació de Lleida, Institut d’Estudis Ilerdencs, 2010.
- NOLASCO, Núria. “L’església de l’antiga canònica i col·legiata de Santa Maria de Mur. Mètodes d’anàlisi per a una proposta integral d’evolució històrico-arqueològica a partir de les restes arqueològiques i de les fonts documentals (Castell de Mur, Pallars Jussà)”. GENERA, Margarida (coord.). *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia 2000* (Lleida, 30 novembre – 2 desembre 2000)

- (vol. II). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2003, pàgs. 159-178.
- _____. “L’origen i l’evolució historicoestructural de l’església romànica de Santa Maria de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà). Proposta de documentació arqueològica integral”. *Tribuna d’arqueologia*, núms. 2000-2001, 2004, pàgs. 307-330.
- PAGÈS, Montserrat. “Estil, iconografia i datació de les pintures de Santa Maria de Mur”. ALCOY, Rosa; BESERAN, Pere (eds.). *Art i devoció a l’Edat Mitjana: abril del 2008* (“Imatges Indiscretas”, vol. I). Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2011, pàgs. 15-28.
- _____. “Les pintures de Santa Maria de Mur, seu d’una canònica fundada pels comtes de Pallars Jussà”. ALCOY, Rosa; BESERAN, Pere (eds.). *El Romànic i el Gòtic desplaçats: estudis sobre l’exportació i migracions de l’art català medieval*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2007, pàgs. 19-54.
- _____. “Noblesse et patronage: El Burgal et Mur. La peinture murale en Catalogne aux XIe et XIIe siècles”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, vol. XXXVI, 2005, pàgs. 185-194.
- _____. *Sobre pintura romànica catalana* (“Biblioteca Serra d’Or”, vol. CCCXLI). Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2005.
- PIJOAN, Josep. “A Catalanian Fresco for Boston”. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, vol. XLI, núm. 232, 1922, pàgs. 4-12.
- PIJOAN, Josep; GUDIOL RICART, Josep. *Les pintures murals romàniques de Catalunya* (“*Monumenta Cataloniae*”, vol. IV). Barcelona: Editorial Alpha, 1948.
- PLADEVALL, Antoni; ADELL GISBERT, Joan-Albert; BARRAL, Xavier; YARZA, Joaquín. “Santa Maria de Ripoll”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Ripollès* (“Catalunya romànica”, vol. X). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1987, pàgs. 206-261.
- PLADEVALL, Antoni. “Baronia de Mur”. *Gran Enciclopèdia Catalana* (vol. XV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, S.A., 1999 (1976), pàg. 498.
- _____. *Els monestirs catalans*. Barcelona: Edicions Destino, Heraclio Fournier, S.A., 1968.
- _____. “Les canòniques agustinianes a Catalunya durant el segle XI”. *Lambard: estudis d’art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàgs. 81-89.
- PONSICH, Pierre. “Chronologie et typologie des cloîtres romans roussillonnais”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 7, 1976, pàgs. 75-97.
- _____. “Evolution de l’architecture romane roussillonnaise des origines au XIIIe siècle”. *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 4, 1973, pàgs. 29-47.

- PONSICH, Pierre; *et al*²⁷⁷. “Sant Martí del Canigó”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *La Cerdanya, el Conflent* (“Catalunya romànica”, vol. VII). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995, pàgs. 325-344.
- PONSICH, Pierre; MALLET, Géraldine; DURLIAT, Marcel. “Santa Maria de Serrabona”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Rosselló* (“Catalunya romànica”, vol. XIV). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pàgs. 142-156.
- PONSICH, Pierre; POISSON, Olivier; MALLET, Géraldine. “Sant Miquel de Cuixà”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *La Cerdanya, el Conflent* (“Catalunya romànica”, vol. VII). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995, pàgs. 357-395.
- POST, Chandler Rathfon. *A History of Spanish Painting* (vol. I). Cambridge: Harvard University Press, 1930.
- PRUDENCI CLIMENT, Aureli. *Llibre de les corones, II. Rètol d’històries dels seus opuscles* (“Fundació Bernat Metge. Escriptors cristians”, vol. CCXXX). Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1984.
- PUIG I CADAFALECH, Josep; *et al*. *Els segles XII y XIII* (“L’arquitectura romànica a Catalunya”, vol. III, tom. I). Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1983 (1911).
- _____. *L’arquitectura romànica fins a les darreries del segle XI* (“L’arquitectura romànica a Catalunya”, vol. II). Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1983 (1911).
- RAFEL, Núria. “Excavacions a Lleida: 1991-1999. Un balanç del finançament i algunes consideracions sobre els resultats de la investigació prehistòrica, protohistòrica i romana”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, núm. 10, 2000, pàgs. 383-395.
- RICHERT, Gertrudis. *La pintura medieval en España. Pinturas murales y tablas catalanas*. Barcelona, 1926.
- RIU BARRERA, Eduard; DEFAUS, Josep Maria. “La Guardia de Noguera (Pallars Jussà). Château de Mur”. BARRAL, Xavier (dir.). *Le paysage monumental de la France autour de l’an Mil* (“Colloque international CNRS, Hugues Capet 987-1987. La France de l’an Mil”, Juny-setembre, 1987). París: Picard, 1987, pàgs. 757-759.
- RIU RIU, Manuel. *Castell i Monestir de Mur. Notícia històrica* (“Col·lecció de Goigs «Santa Eulàlia»”, núm. 92). Barcelona, 1975.
- _____. “Castells i fortificacions menors: llurs orígens, paper, distribució i formes de possessió”. BARRAL, Xavier (dir.). *Catalunya i França meridional a l’entorn de l’any mil* (Col·loqui internacional “Hugues Capet, 987-1987. La France de l’an mil”, Barcelona, 2-5 juliol 1987). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1991, pàgs. 248-260.
- _____. *L’Arqueologia medieval a Catalunya*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera, 1989.

²⁷⁷ Els altres autors són: Maria-Lluïsa Ramos (història), Olivier Poisson (restauració) i Géraldine Mallet (escultura).

- _____. “Les canòniques agustinianes del bisbat d’Urgell”. *Lambard: estudis d’art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pàgs. 103-115.
- RODRÍGUEZ DUQUE, José Ignacio; GONZÁLEZ PÉREZ, Juan Ramon. “La muralla ciclòpea de Mur”, *Ilerda*, núm. 38, 1977, pàgs. 15-24.
- _____. “La muralla ciclòpea de Mur (La Guardia de Noguera, Lèrida)”. *XV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa: Secretaria Nacional de los Congresos de Arqueología Nacionales, 1977, pàgs. 1229-1234.
- ROIG, Joan. “Excursió per la Conca de Tremps i Vall d’Àger”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any XXXI, núm. 319, 1921, pàgs. 187-200.
- SALRACH, Josep Maria. *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)* (vol. II). Barcelona: Edicions 62, 1978.
- SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç. *El Comtat de Pallars Jussà (1011-1191)* (“Col·lecció d’Estudis sobre el Pallars”, vol. XIV). La Pobla de Segur: Història i Cultura del Pallars, 1989.
- _____. *Els Comtes del Casal de Mataplana. Última Dinastia de Pallars (de 1297 al 1491)* (“Col·lecció d’estudis del Pallars”, vol. XI). La Pobla de Segur: Història i Cultura del Pallars, 1988.
- SANCHO PLANAS, Marta; *et al*²⁷⁸. “Didàctica de la Història i Noves Tecnologies. Passeig virtual per un castell medieval”. Rodríguez Illera, José Luís; *et al* (coords.). *Actas de las Terceras Jornadas Multimedia Educativo* (“III Jornadas Multimedia Educativo”, Barcelona, 25-26 juny 2001). Barcelona: Universitat de Barcelona, Institut de Ciències de l’Educació, 2001, pàgs. 96-100.
- _____. “Las TIC como herramienta de investigación, de divulgación y de docencia. El ejemplo del CD sobre el castillo de Mur”. BELTRAN, Julia; FERNÁNDEZ DEL MORAL, Isabel (coords.). *II Congrès Internacional sobre museïtzació de jaciments arqueològics. Nous conceptes i estratègies de gestió i divulgació* (“II Congreso Internacional de Musealización de yacimientos arqueológicos: nuevos conceptos y estrategias de gestión y divulgación”, Barcelona, 7-9 octubre 2002). Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2002, pàgs. 296-300.
- _____. “Les pedres parlen: la vida quotidiana a partir de la reconstrucció virtual d’un castell de frontera als segles XI i XII”. PÉREZ SAMPER, M. dels Àngels (coord.). *La vida quotidiana a través dels segles* (“Pòrtic. Els Julis”, vol. VI). Barcelona: Pòrtic, 2002, pàgs. 57-77.
- _____. “Reconstruyendo el pasado. Enseñar con tecnologías de realidad virtual”. *Íber: didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*, vol. XXXI, 2002, pàgs. 103-111.

²⁷⁸ Els altres autors d’aquestes publicacions són: Eloi Biosca, Teresa Vinyoles i Elena Cantarell.

- SANCHO PLANAS, Marta. “Agua, rocas y metales: arqueología y explotación de recursos minerales en la edad media”. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 29, 2008, pàgs. 519-546.
- _____. “Castell de Mur (Pallars Jussà)”. GENERA, Margarida (coord.). *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000* (Lleida, 30 novembre – 2 desembre 2000) (vol. II). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2003, pàgs. 121-133.
- _____. “Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació”. SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrica-arqueològica*. Tremp: Garsineu Edicions, 2009, pàgs. 75-98.
- _____. “El castell de Mur virtual”. *Digithum: las humanidades en la era digital*, núm. 3, 2001, pàgs. 1-5.
- _____. “El circuit de l'aigua al castell de Mur” SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrica-arqueològica*. Tremp: Garsineu Edicions, 2009, pàgs. 183-190.
- _____. “Emmagatzematge i transformació d'aliments”. SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrica-arqueològica*. Tremp: Garsineu Edicions, 2009, pàgs. 191-198.
- _____. “Les TIC en la recerca, la interpretació i el procés d'aprenentatge de l'arqueologia”. *Treballs d'Arqueologia*, núm. 12, 2006, pàgs. 101-109.
- _____. “Mur Castle (Pallars County-Catalonia) and its spatial organization in 10th-12th century”. *Medieval Europe Basel 2002. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology*, núm. 2, 2002, pàgs. 256-260.
- _____. “Mur i el seu territori a l'edat mitjana”. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núms. 23-24, 2002, pàgs. 653-661.
- _____. “Mur i el seu territori a l'edat mitjana”. SANCHO PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrica-arqueològica*. Tremp: Garsineu Edicions, 2009, pàgs. 59-74.
- _____. (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrica-arqueològica*. Tremp: Garsineu Edicions, 2009.
- _____. “Resultats de la recerca arqueològica al castell de Mur (Castell de Mur, Pallars Jussà)”. *Tribuna d'arqueologia*, núms. 2000-2001, 2004, pàgs. 295-306.
- _____. “Ús i aprofitament de l'aigua en l'àmbit domèstic i industrial a través de les fonts arqueològiques: quatre exemples d'època medieval i moderna”. *Estudis d'història agrària*, núm. 24, 2012, pàgs. 329-346.
- SANCHO PLANAS, Marta; PUIG, Ramon Maria. “Actuació al castell de Mur”. *Cicle de conferències del patrimoni arqueològic i arquitectònic a les terres de Lleida*, s.l., 2009, pàgs. 39-47.

- SEDULIUS, Coelius. *Sedulii opera omnia: una cum excerptis ex remigii expositione in Sedulii Paschale Carmen* ("Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum", vol. X). Viena: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007.
- SUREDA, Joan. *La pintura romànica a Catalunya* ("Alianza Forma", vol. XVII). Madrid: Alianza Editorial, 1981.
- TARTERA, Enric. "Intervencions arqueològiques a Lleida durant els anys 2001 i 2002". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 13, 2003, pàgs. 375-391.
- TORRAS, Cèsar A. "La Conca de Tremp". *Butlletí Excursionista de Catalunya*, any XXXVI, núm. 371, 1926, pàgs. 142-151.
- TOUBERT, Pierre. "L'incastellamento. Problèmes de définition et d'actualisation du concept". RUEDA, Josep Manuel; TURA, Jordi (coord.). *Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental* (Actes del congrés "Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental", Arbúcies, 5-7 març 2003). Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2004, pàgs. 21-36.
- VENDRELL, Màrius; *et al.* "Els acabats exteriors del romànic de muntanya: l'exemple de Santa Maria de Taüll". GIRÁLDEZ, Pilar; VENDRELL, Màrius (coords.). *El Romànic de muntanya: materials, tècniques i colors*. Calella: Clavell Cultura, 2010, pàgs. 37-45.
- _____. "Tècniques i materials de l'arquitectura romànica". GIRÁLDEZ, Pilar; VENDRELL, Màrius (coords.). *El Romànic de muntanya: materials, tècniques i colors*. Calella: Clavell Cultura, 2010, pàgs. 17-30.
- VERGNOLLE, Éliane. "Saint-Martin du Canigou. L'église du xie siècle". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 40, 2009, pàgs. 133-143.
- VILLANUEVA, Jaime. *Viage literario á las iglesias de España: Viage á Urgel y á Gerona* (tom. XII). València: Imprenta de la Real Academia de Historia, 1850.
- VINYOLES, Teresa. "'Castell és com qui diu casa alta'. La vie de la petite noblesse médiévale en Catalogne". *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, vol. XXXVI, 2005, pàgs. 21-38.
- _____. "La canònica a l'ombra del castell: Santa Maria de Mur". *Lambard: estudis d'art medieval*, vol. XI, 1999, pàgs. 129-143.
- WETTSTEIN, Janine. *La fresque romane. Italie-France-Espagne, études comparatives* ("Bibliothèque de la Société Française d'Archéologie", vol. II). París: Arts et Métiers Graphiques, 1971.
- WHITEHILL, Walter M.; GUMÍ, Jordi. *L'art romànic a Catalunya: segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1973 (1941).
- WUNDERWALD, Anke; BERENGUER, Mireia. "Les circumstàncies sobre la venda de les pintures murals de Santa Maria de Mur". *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, vol. V, 2001, pàgs. 121-130.

5.2. Webgrafia

- GIRONÈS, Jordi. “Mur”. *Els Castells Catalans*, 2009, pàgs. 1-4. Disponible a: < <http://www.castellscatalans.cat/castells.html> > (consulta: 5 abril 2014).
- “Reproducció de les pintures de Santa Maria de Mur. Mètode innovador per la reproducció de les pintures de Santa Maria de Mur”. *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/11150> >. (consulta: 6 abril 2014).
- SANCHO PLANAS, Marta; *et al.* “La realidad virtual en la educación y en la docencia: un paseo por el mundo feudal”. *Edutec 2001, Congreso Internacional de Tecnología, Educación y Desarrollo Sostenible*. Murcia, 2001. Disponible a: < http://gte2.uib.es/edutec/sites/default/files/congresos/edutec01/edutec/comunic/ts_e47.html > (consulta: 10 maig 2014).
- SANCHO PLANAS, Marta. “Memòria de la intervenció arqueològica al Castell del Mur, 2002”. *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*, 2010, pàgs. 1-146. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/8677> > (consulta: 5 abril 2014).
- _____. “Memòria de l’excavació al Castell de Mur – Campanya de 1999”. *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*, 2013, pàgs. 1-113. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/24187> > (consulta: 5 abril 2014).
- SANCHO PLANAS, Marta; NOLASCO, Núria; RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, Conchi. “Memòria de la Zona campanya d’excavacions arqueològiques: Castell del Mur (desenvolupament de la campanya i estudi dels materials + informació complementària)”. *Calaix. El Dipòsit Digital del Departament de Cultura*, 2010, pàgs. 1-285. Disponible a: < <http://calaix.gencat.cat/handle/10687/8439> > (consulta: 5 abril 2014).
- “Santa Maria de Mur”. *Románico Catalán*. Disponible a: < <http://www.romanicocatalan.com/02a-Lleida/Pallarsjussa/Mur/Mur.htm> > (consulta: 6 abril 2014).

5.3. Material electrònic

- BIOSCA, Eloi; SANCHO PLANAS, Marta; VINYOLÉS, Teresa. *Viure en un castell de la frontera: passeig virtual pels segles XI i XII* (CD-ROM). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000 (consulta: 5 abril 2014).

6. Annexes

6.1. Taules, documents i texts

Annex A: senyors del castell de Mur

Aquestes taules les hem confeccionades a partir de la lectura de l'obra de Luís de Cuenca i de Pessino²⁷⁹. El 1972 el castell de Mur passà a pertànyer a l'Ajuntament de Guàrdia de Noguera.

SENYORS DEL CASTELL I LA BARONIA DE MUR FINS EL 1576

Nom	Cronologia	Nom	Cronologia
Ramon IV (V)	c. 1037-1053	Arcard V	c. 1300-1326
Arnau Mir de Tost (Miró?)	1053-1056 (d. 1055)	Agnès	c. 1326-1328
Arsenda	1056-1099	Simó	c. 1328-1354
Pere Ramon (I)	1099-1122	Dalmau	1354-c. 1376
Arcard I	1156, 1171	Lluís	c. 1386-1408
Bernat	d. 1183	Beatriu	1409-1433
Arcard II	1203-c. 1220	Arcard VI	Inici 1433
Arcard III	d. 1257	Hug Pere	-
Arcard IV	1284-c. 1300	Nicolau Carròs d'Arborea	-
Arcard V	c. 1300-1326	Estefania Carròs d'Arborea	Inici 1490
Agnès	c. 1326-1328	Brianda Maça de Liçana Carròs d'Arborea	1546-1576

INDIVÍS A

Nom	Cronologia
Beatriz de Cascante + Fadrique de Portugal	1576-1630
Diego de Silva i Mendoza (Diego Fadrique de Portugal)	1630-1662
Isidro de Portugal	1662-1682
Agustina Fernández i Portocarrero	Inici 1682
Fadrique de Silva Portugal i Mendoza	-
Isidro Fadrique Fernández Portugal i d'Híxar	-
Joaquín Diego de Silva	-
Pedro Alcántara Fadrique Fernández i d'Híxar	† 1850/1
José Alcántara Fadrique Fernández i d'Híxar	c. 1850/1-1864
Cayetano Alcántara Fadrique Fernández i d'Híxar	1864-1866

²⁷⁹ CUENCA, Luís de. *op. cit.*, pàgs. 36-47.

Agustín Alcántara Fadrique Fernández i d'Híxar	1866-1878
Alfonso de Silva	Inici 1878

INDIVÍS B

Nom	Cronologia
Isabel Mora de Liçana Carròs d'Arborea i Ladrón + Pere Caçador	1576
Maria Caçador i de Porta	-
Jeroni Cellarès i de Caçador	-
Josep d'Oliver de Cellarès i Matalí	-
Josep Antoni d'Oliver de Cellarès de Matalí i de Bages	-
Bàrbara d'Oliver de Cellarès i de Ferran	-
Francesc de Paula de Fors i d'Oliver	-

Annex B: descripció del castell (1576)

Consisteix en un fragment transcrit i traduït al castellà —originàriament, fou escrit en català— per Luís de Cuenca i de Pessino, conservat a l'arxiu dels senyors Fors de Oliver, i que data del 1576:

«El castillo está como una nave; en la proa una hermosa torre y en el medio otra torre más hermosa, hecha de un material como la torre grande; las cortinas son muy buenas, están bien obradas como las mismas torres, altas y cerradas; de altura como desde la plazuela á las ventanas de los estadios, y más altas aún, sin ninguna ventana en ninguna parte, ni en las torres. Todo el castillo está edificado sobre una grandísima peña. Tiene un pequeño portal redondo que está sin puerta. Junto á la torre del medio, que como digo es á modo de torre de homenaje y cerca la popa hay una cisterna muy grande: el receptáculo es bueno y sólo falta hacer venir el agua, cubriendo dicho castillo. Hay dos departamentos: uno en la proa, otro en la popa. La proa mira al Noroeste mestral, la popa entre Levante xaloch, y Mediodía. Hay en el medio una pared de piedra y cal, alta al igual que las murallas, con dos ventanas y un portal. Hay otra pared junto á la torre del homenaje, de la misma altura, con una ventana. Del castillo al monasterio hay 160 pasos»²⁸⁰.

²⁸⁰ *Ibidem*, pàgs. 6-7.

Annex C: esglésies dependents de Mur

Relació d'esglésies que formaven part de la jurisdicció de la comunitat canonical establerta a Santa Maria de Mur²⁸¹.

ESGLÉSIES DEPENDENTS DE MUR

Temple	Poble / vila	Municipi
Santa Maria de Mur	Castell de Mur	Castell de Mur
Capella de la Verge del Roser	Castell de Mur	Castell de Mur
Sant Joan B. de Cellers	Cellers	Castell de Mur
Sant Miquel de Cellers	Cellers	Castell de Mur
Capella de Santa Caterina	El Coscó	Castell de Mur
Sant Martí	El Meüll	Castell de Mur
Capella de Sant Joan E.	El Meüll	Castell de Mur
Santa Maria del Remei	El Meüll	Castell de Mur
Nostra Senyora del Remei	Guàrdia de Noguera	Castell de Mur
Sant Sebastià	Guàrdia de Noguera	Castell de Mur
Capella de la Verge del Roser	Guàrdia de Noguera	Castell de Mur
Capella de la Concepció de la Verge	Guàrdia de Noguera	Castell de Mur
Capella de Sant Fèlix	Guàrdia de Noguera	Castell de Mur
Capella de Sant Miquel	Guàrdia de Noguera	Castell de Mur
Capella de Santa Fe	Guàrdia de Noguera (Casa de l'Espona)	Castell de Mur
Capella de Santa Maria	Guàrdia de Noguera	Castell de Mur
Capella de Sant Jaume	Miravet	Castell de Mur
Santa Llúcia	Santa Llúcia de Mur	Castell de Mur
Capella de Sant Miquel	Vilamolot de Mur	Castell de Mur
Capella de Sant Gregori	Vilamolot de Mur	Castell de Mur
Capella de Sant Joan	Vilaplana	Castell de Mur
Sant Salvador	Beniure	Sant Esteve de la Sarga
Sant Salvador	Estorm	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Sant Salvador	Estorm	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Sant Prim	Estorm	Sant Esteve de la Sarga
Santa Creu	L'Alzina	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Santa Maria del Roser	L'Alzina	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Sant Martí	L'Alzina	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Sant Salvador	L'Alzina	Sant Esteve de la Sarga
Sant <i>Aliz</i>	L'Alzina	Sant Esteve de la Sarga
Sant Jaume	L'Alzina	Sant Esteve de la Sarga
Santa Maria del Remei	Moror	Sant Esteve de la Sarga

²⁸¹ *Ibidem*, pàgs. 57-59.

Sant Sebastià	Moror	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Sant Miquel	Moror	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Santa Eulàlia	Moror	Sant Esteve de la Sarga
Capella de Sant Martí	Moror	Sant Esteve de la Sarga
Santa Maria	Soliva	Soliva (Osca, Aragó)
Capella del Roser	Soliva	Soliva (Osca, Aragó)
Sant Martí	Puigcercós	Tremp
Capella de Sant Macari	Puigcercós	Tremp
Capella de Santa Maria del Puig	Puigcercós	Tremp

Annex D: pabordes de Santa Maria de Mur

Taules elaborades a partir de la lectura de les obres de Jaime Villanueva i Luís de Cuenca i de Pessino, respectivament, així com del capítol corresponent a la *Catalunya romànica* (vol. XV)²⁸².

PABORDES REGULARS DE SANTA MARIA DE MUR

Nom	Cronologia	Nom	Cronologia
Galí	1069-1098	Ramon Ferrer	1372-c. 1399
Berenguer Alomar	1098-c. 1130	Antoni Polo	1400-1433
Centuri	1145-c. 1175	Bernat de Sant Joan	1433-1454
Arnau de Pallars	1179-c. 1195	Martí Gonzalvo	1454-c. 1453
Bernat de Clusa	1199-c. 1218	Guillem Ferrer	1453-c. 1489
Bernat de Mur	1218-c. 1235	Gaspar Gilabert	1490
Guillem	1236-c. 1245	Galceran de Pinós de Castre Carrós	1490-c. 1494
Arnau	1246-c. 1280	Joan d'Agrigento	1494
Arnau de Mesull	1282-c. 1298	Dalmau de Castro	1494
Alegret de Fila	1298-1322	Gabino Corroy	1495-1503
Dalmau Fila	1322-c. 1334	Joan Martí	1507-1528
Ramon Fila	1335-d. 1346	Tomàs Canonge	1529-1532
Ponç de Postius	1355-c. 1360	Miquel Joan Filibert	1532-1566
Arnau Lledós	c. 1360-1372	Joan Magí Nogués	1566-1596

²⁸² VILLANUEVA, Jaime. *op. cit.* (1850), pàgs. 74-75; CUENCA, Luís de. *op. cit.* [1906], pàgs. 86-143; ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* "Santa Maria de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.* (1984-98), pàg. 353.

PABORDES SECULARS DE SANTA MARIA DE MUR

Nom	Cronologia	Nom	Cronologia
Miquel Mir	1596-1602	Francesc Cellarès	1706-1735
Pere Magarola	1602-c. 1604	Magí Enrich	1736-1784
Pere Berga	1604-1644	Ramon Gazer Casellas	1785-1801
Pacià Codina	1644-1675	Jaume Ramon Bages	c. 1801-1810
Onofre Delfau	1675-1706	Josep Ramon Coll Amill	1810-1836

6.2. Imatges i gràfics

Figura núm. 1: vista general del conjunt castral, amb el castell de Mur (esquerra) i l'antiga canònica de Santa Maria (dreta) (foto: www.poblescatalunya.com [consulta: 6 abril 2014]).

Figura núm. 2: vista del castell de la Guàrdia des del vessant nord (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 3: vista de la casa forta de Miravet des de la llunyania (foto: Jordi Garrober).

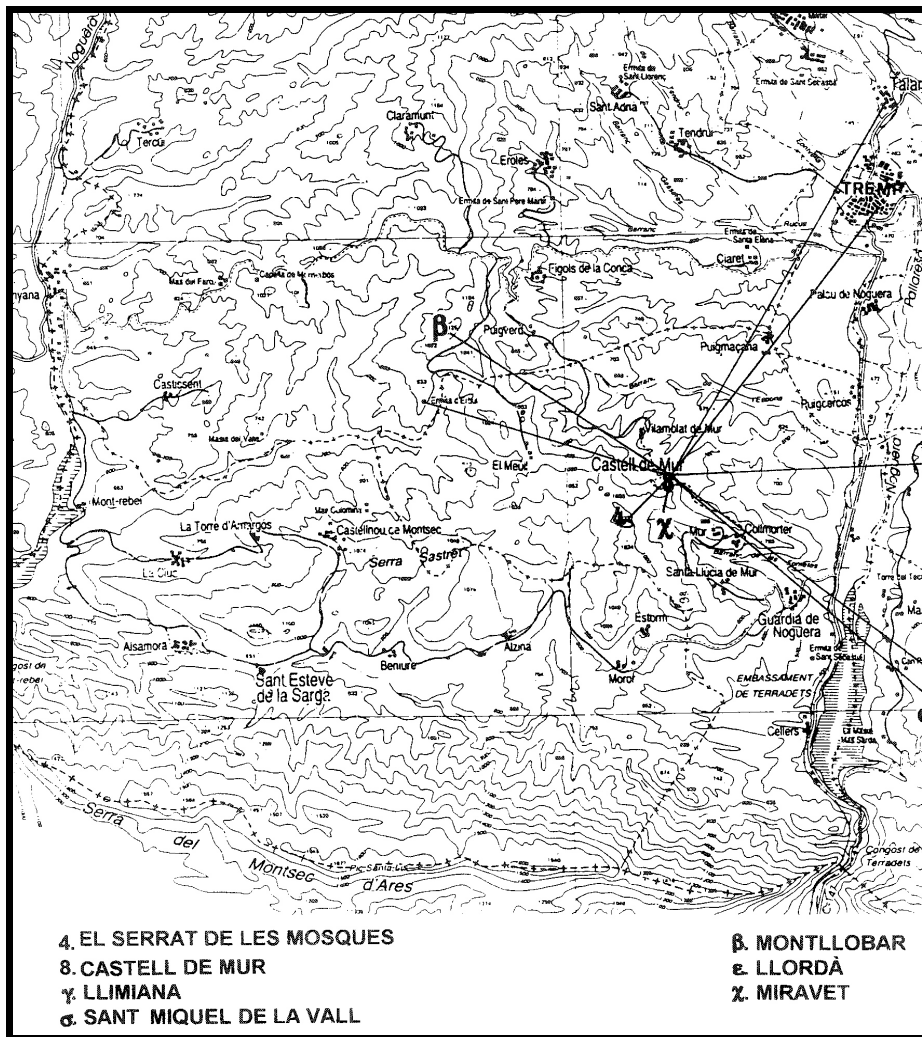

Figura núm. 4: gràfic d'un mapa de la Conca de Tremp. (Mapa: FERNÁNDEZ DEL MORAL, Isabel. "Organització del sistema defensiu medieval: la frontera del Montsec als volts de l'any 1000". SANCHO PLANAS, Marta (coord.). *Ipsa Fabricata...*, pàg. 164).

Figura núm. 5: vista de la torre mestra de Mur des del vessant nord-oest de l'interior del castell. En la imatge hom pot observar les diferències entre el parament arquitectònic de la part inferior, de carreus grans i poc escairats, i el superior, de carreus més petits, plans i ben tallats (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 6: fotografia d'un dels relleixos de l'interior de la torre mestra, d'uns 5 cm d'amplada, suficient per a col·locar-hi els caps de bigues que anirien introduïts en els forats que veiem en la imatge (foto: Jordi Garrober).

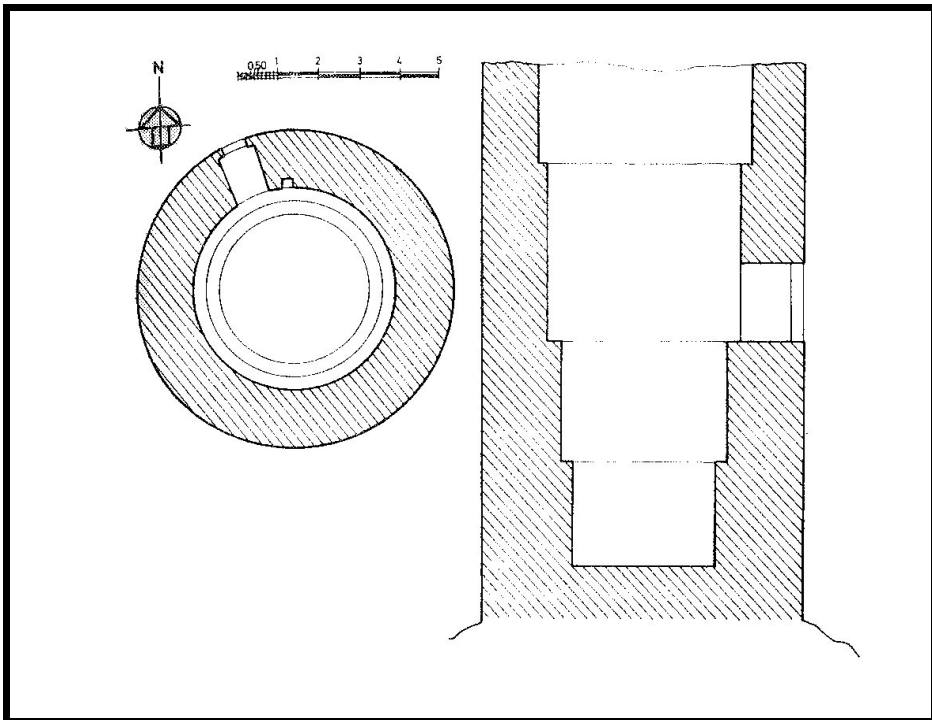

Figura núm. 7: alçat de la torre del castell de Falç, en el qual podem evidenciar els diferents relleixos que es van formant per a sostenir l'embigat dels pisos a cada tram en què el mur s'aprima (gràfic: BOLÓS, Jordi; BOIX, Jordi; BUSQUETA, Joan-Josep. "Castell de Falç". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *La Ribagorça...*, pàgs. 486-488).

Figura núm. 8: fotografia del punt d'unió entre la torre mestra (dreta) i el pany de muralla (esquerra), elements adossats però sense estar travats constructivament (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 9: vista de la base de la torre mestra de Mur, realitzada a partir d'un aparell de peces generalment grosses, poc tallades i sense formar filades regulars (foto: Jordi Garrober).

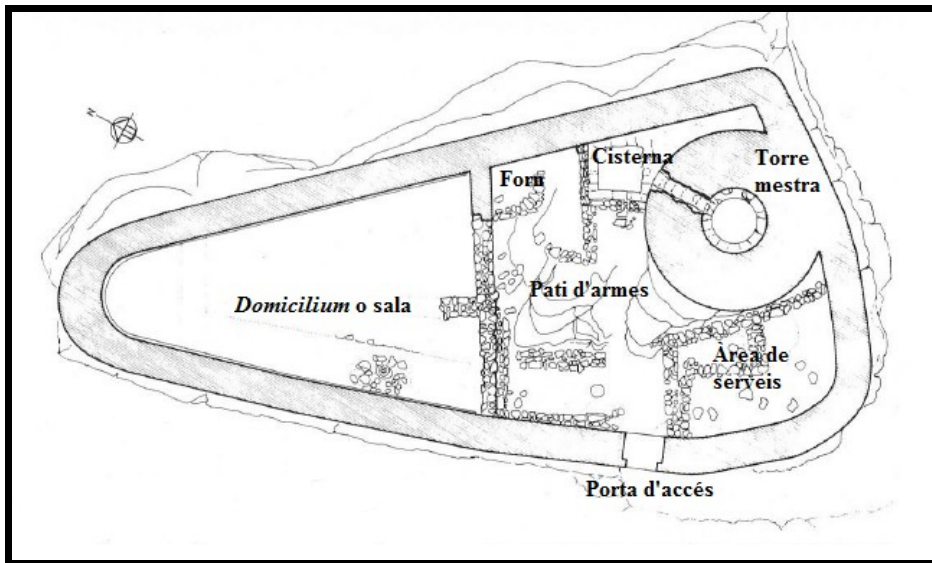

Figura núm. 10: gràfic de la planta baixa del castell de Mur. Hem afegit els noms de les diferents àrees per tal de facilitar una millor lectura del conjunt (planta: ADELL GISBERT, Joan-Albert; BENITO MONCLÚS, Pere; RIU BARRERA, Eduard. "Castell de Mur". PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *El Pallars Sobirà...* (1984-98), pàg. 349).

Figura núm. 11: vista general de les restes dels fonaments que es poden veure de la planta baixa de la sala del castell de Mur des del pati d'armes (foto: Jordi Garrober).

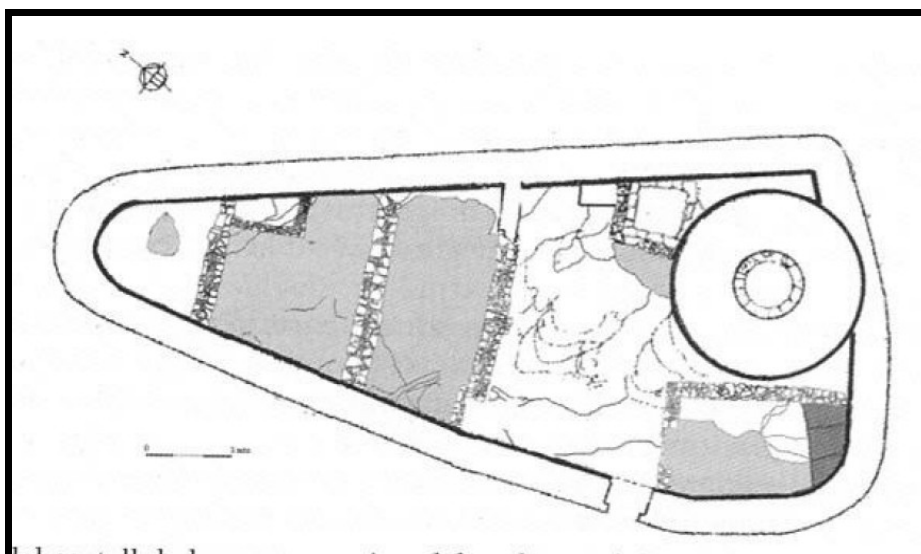

Figura núm. 12: planta del castell en la qual es pot observar com la planta baixa del *domicilium* estava dividida en tres estances al segle XI (planta: SANCHE PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHE PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàg. 84).

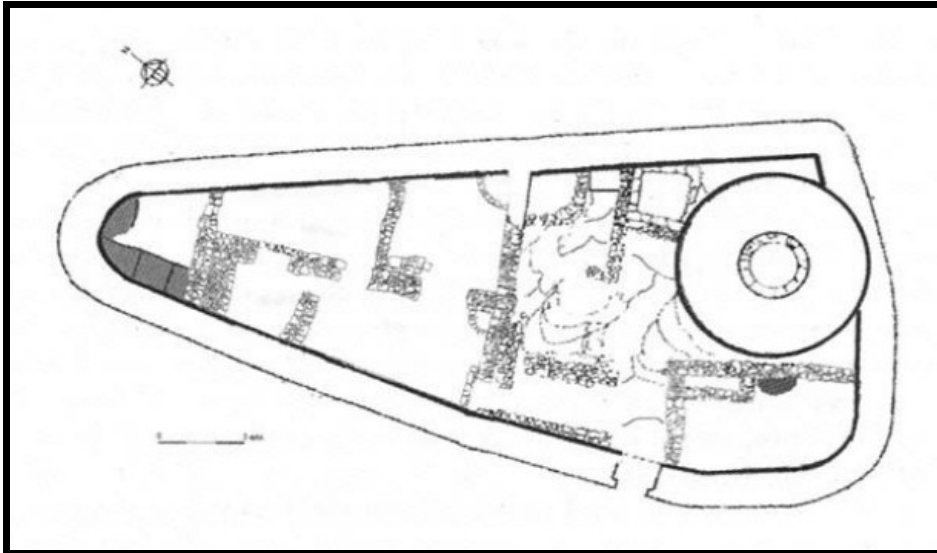

Figura núm. 13: planta del castell en el qual es pot veure com la planta inferior de la sala fou compartimentada de nou després de l'incendi a cavall dels segles XII i XIII fent ús de tres pilars col·locats longitudinalment; i com en la darrera fase, al segle XV, es bastiren murs prims per a compartimentar-ho novament (planta: SANCHE PLANAS, Marta. "Descripció i evolució del castell: estructures, registre arqueològic i fases d'ocupació". SANCHE PLANAS, Marta (dir.). *Mur. La història d'un castell feudal...*, pàg. 88).

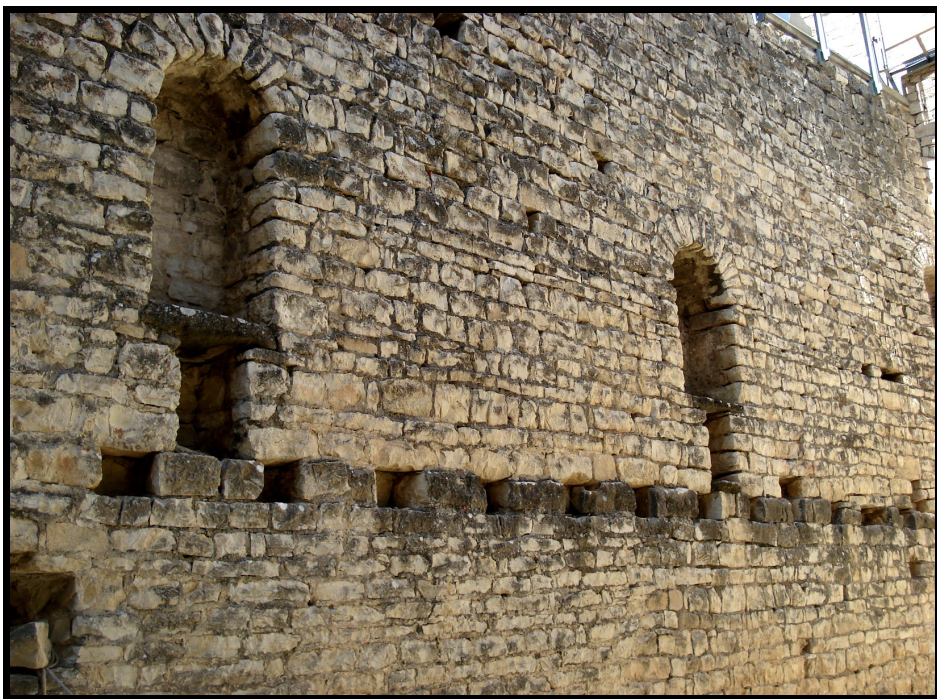

Figura núm. 14: fotografia del mur sud-oest del recinte des de l'interior. En la imatge podem veure com la planta baixa i el primer pis queden perfectament diferenciats pels traus on anaven encastats els caps de les bigues. Així mateix, s'hi pot observar els dos rentamans encabits en dues fornícules respectives (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 15: vista general de l'espai on es trobava la sala noble del castell de Mur. A la part superior es bastí un arc de pedra damunt del qual reposa la bestorre, accessible des del sostre del *domicilium* i/o des del pas de ronda (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 16: fotografia de l'interior de la cisterna del castell, encaixada entre la torre mestra (mur arrodonit) i la paret del recinte (mur de l'esquerra) (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 17: fotografia de l'arc de la porta realitzada des de l'interior del castell. Hom pot observar-hi les restes de morter de calç introduïdes durant el bastiment de l'arc (foto: Jordi Garrober).

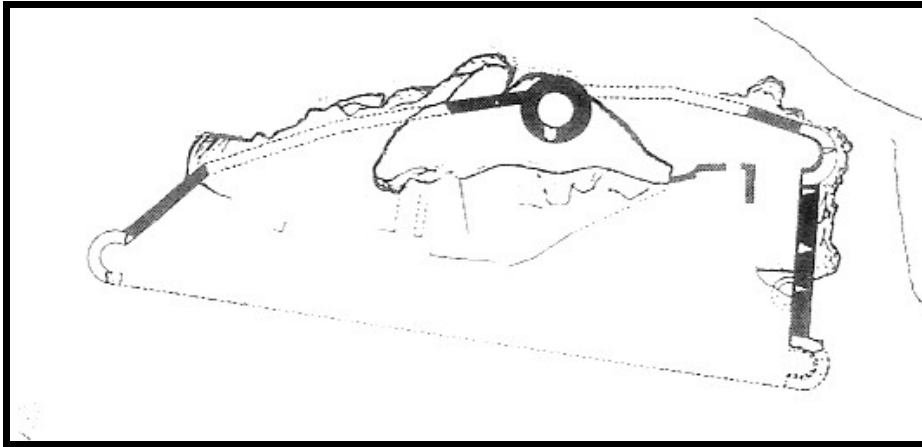

Figura núm. 18: gràfic de la planta del castell de Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà) (planta: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys* ("Excavacions arqueològiques a Catalunya", núm. 1). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1982, pàg. 415).

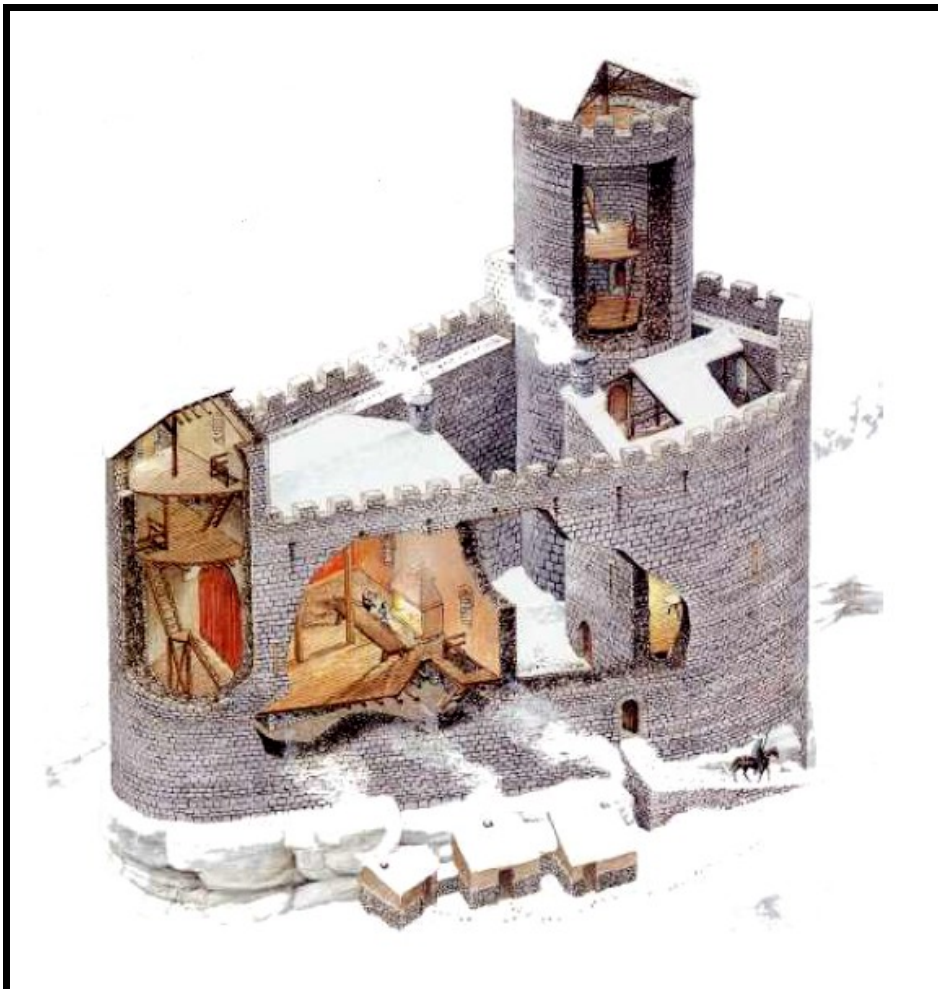

Figura núm. 19: reconstrucció gràfica del castell de Mur, en el qual es pot veure l'interior i l'exterior (gràfic: GIRONÈS, Jordi. "Mur". *Els Castells Catalans*, 2009, pàgs. 1-4. Disponible a: < <http://www.castellscatalans.cat/castells.html> > [consulta: 5 abril 2014]).

Figura núm. 20: vista general de la capçalera de l'església de Santa Maria de Mur (foto: Jordi Garrober).

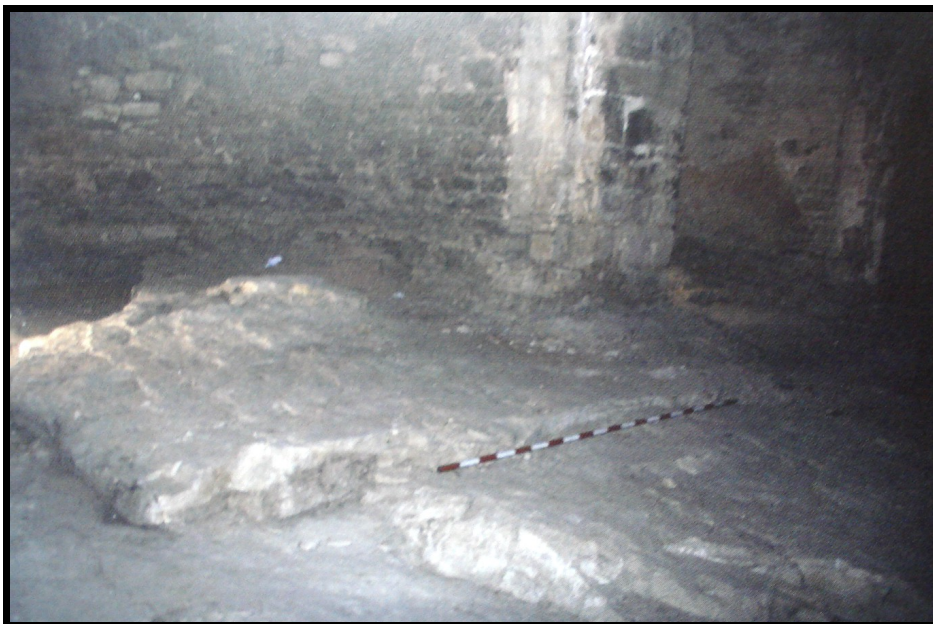

Figura núm. 21: fotografia del retall artificial de la roca que es trobà durant les excavacions arqueològiques i que podria correspondre als fonaments de l'absis de l'antiga església de Mur (foto: NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.*, pàg. 52).

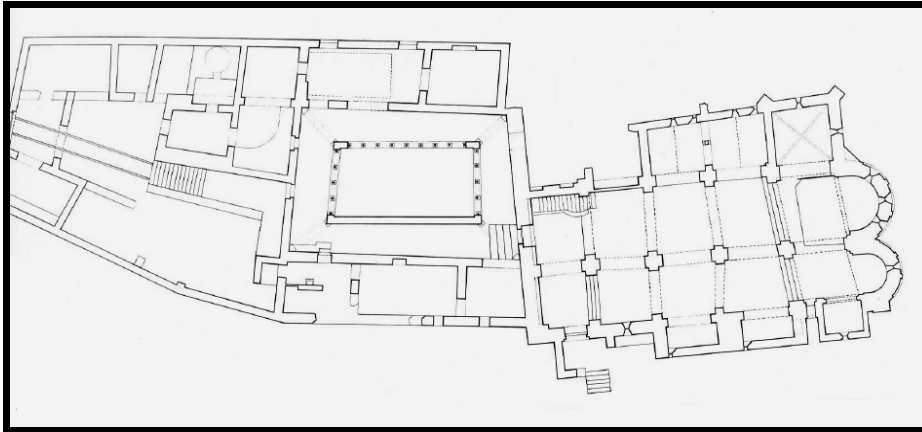

Figura núm. 22: planta del conjunt canonical de Santa Maria de Mur (foto: ADELL GISBERT, Joan-Albert; *et al.* “Santa Maria de Mur”. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dirs.). *op. cit.*, pàg. 358).

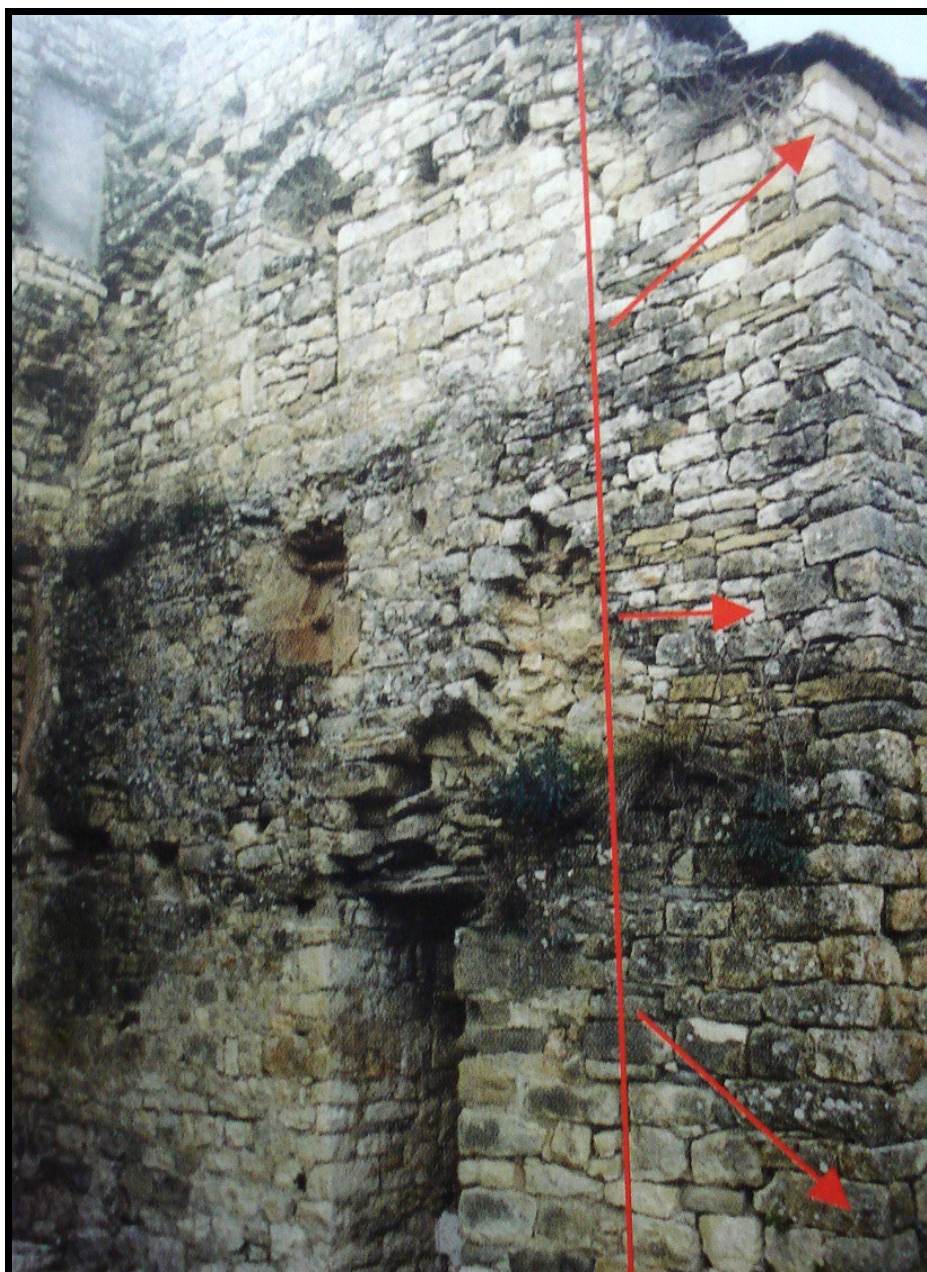

Figura núm. 23: imatge de les restes dels arcs formers de la nau lateral ensulsiada (foto: NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.*, pàg. 79).

Figura núm. 24: fotografia de la cripta o església inferior del monestir de Sant Martí del Canigó, al Conflent (foto: Jordi Garrober).

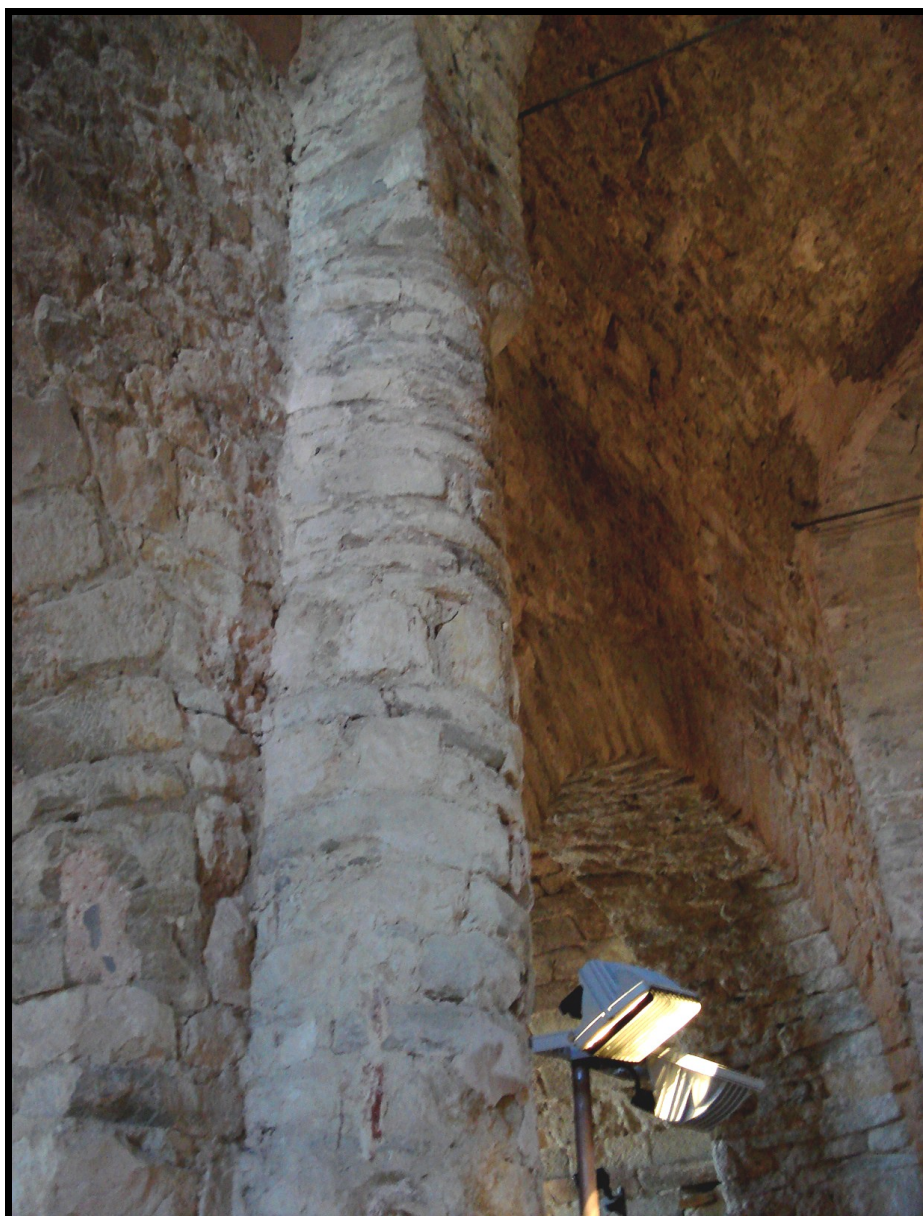

Figura núm. 25: vista d'una de les pilastres de secció columnària o estiliformes, coronada amb un capitell de forma trapezoïdal (foto: Jordi Garrober).

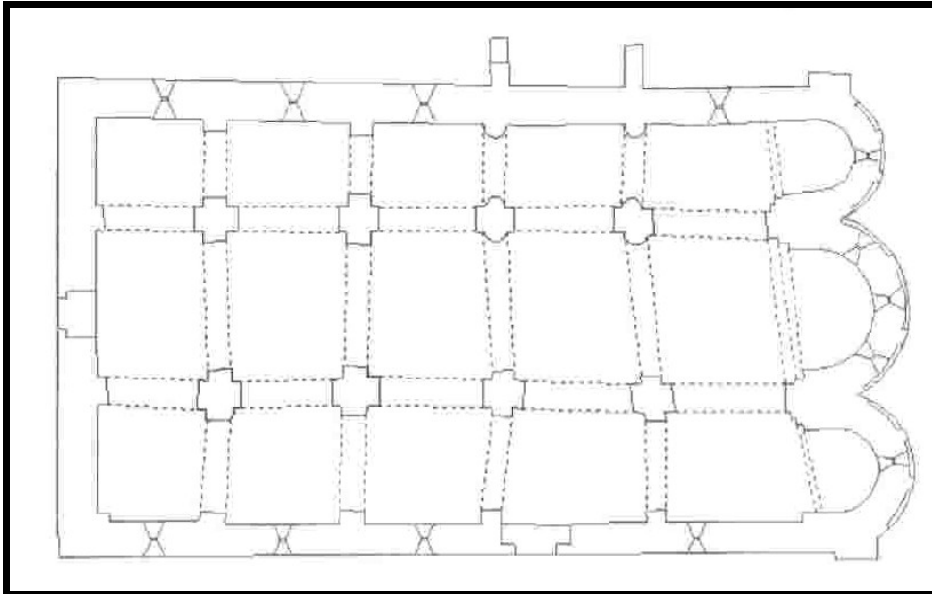

Figura núm. 26: reconstrucció ideal de la planta de l'església de Santa Maria de Mur d'acord amb els fonaments arqueològics descoberts (foto: NOLASCO, Núria; CABALLÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald. *op. cit.* (2010), pàg. 72).

Figura núm. 27: vista dels fonaments de l'absis meridional de l'església, on podem observar els fonaments artificials de l'edifici allà on la roca mare queda desnivellada (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 28: detall de la bateria de nínxols sota el ràfec de la teulada de l'absis principal (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 29: fotografia del capitell amb la representació d'un ésser alat amb un llibre al pit, probablement el símbol de sant Mateu, al claustre de Mur (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 30: fotografia d'un dels capitells vegetals del claustre de Mur, que presenta fulles d'“acant” molt esquematitzades i simples als angles de la cistella, tot conformant l'estructura trapezoïdal (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 31: fotografia d'un dels capitells amb quadrúpedes esculpits a cadascuna de les cares de la cistella, com si es tractés d'un fris corregut, i compartint els caps a les cantonades (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 32: fotografia del capitell esculpit amb un cap de cornúpeta en un dels capitells del claustre de Mur (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 33: vista del capitell amb àguiles esculpides a les cantonades de la cistella, al claustre de Mur (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 34: imatge del capitell esculpit amb àguiles als angles (esquerra) que trobem a la galeria septentrional (segle XII) del claustre de Santa Maria de Ripoll (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 35: vista general de la reproducció *in situ* de les pintures de Santa Maria de Mur. Les pintures originals de l'absis central es trobarien al museu nord-americà de Boston (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 36: detall de la reproducció *in situ* de la *Maiestas Domini* (foto: Jordi Garrober).

Figura núm. 37: fotografia de l'escena del Naixement de Jesús de Mur (foto: <http://www.romanicocatalan.com/02a-Lleida/Pallarsjussa/Mur/Mur.htm> [consulta: 6 abril 2014]).

Figura núm. 38: fotografia de l'escena de l'assassinat de Caïn per part del seu germà Abel, a l'esplandit de la finestra de l'absis meridional de Mur (foto: <http://www.romanicocatalan.com/02a-Lleida/Pallarsjussa/Mur/Mur.htm> [consulta: 6 abril 2014]).

